

ԲՓԻՆԿ ՍԻՄԻՑՆ ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

ՎԵՀԱՓԱՌ
ԻԶՄԻՐԼԵԱՆԸ

«Սկզբունքներու տարբերութիւնը աւեր և աւար լառաջ կը բերէ:

«Կարծիքներու ազատութիւն և տարբերութիւն կրնայ լինիլ, որոնք կերպ և կերպուցումով հետ շփուելու են, որ կեանք և լոյս սփռեն:»

ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

ՊԱՏԿԵՐՈՎ

Էլեքտրաշարժ տպարան Ե. Աւետիքեանի, Մոսկա.

1910.

ԲԺԻՇԿ ՍԵՄԷՕՆ ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՏԻ

Ա. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1) «ՆՈՐ - ՓՈՐՁ» գրականական և հասարակական հանդէս. տետրակ № 1 (խմբագրեց՝ Յովհաննէս Շահնազարեան), էջ 128, Մոսկւա, 1897 թ., (սակաւածիւ) զինն է . . . . . 75 Կ.
- 2) ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ «Անմեղ զոհեր» (Կանայք Գ. Չուբարի վէպիկներում). էջ 56, Մոսկւա, 1899 թ., (սպառւած) զինն է . . . . . 50 Կ.
- 3) ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ «Ս. Արդկեանի գրականական և հասարակական գործունէութիւնը». էջ 23, Մոսկւա, 1899 թ., (սպառւած) զինն է . . . . . 35 Կ.
- 4) Սեդրակ Մանդինեան՝ «Մի էջ հայկական ուսուցման պատմութիւնից». էջ 134, Թիֆլիս, 1910 թ., զինն է. 60 Կ.

Բ. ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1) Երէջփոխանութեան հարցը Մոսկւայում. էջ 31, Մոսկւա, 1895 թ., (սպառւած) զինն է . . . . . 25 Կ.
- 2) Основные положения физиологической психологии по Вундту, Цигену и Мейнерту. I. Теория апперцепции В. Вундта. Стр. 63, Москва, 1898 г., цена . . . . . 75 Կ.
- 3) Ճառ Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցին ներկայանալիս. էջ 23, Մոսկւա, 1899 թ., (սպառւած) զինն է . . . . . 25 Կ.
- 4) Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի աշակերտներին (մի քանի խրատներ). էջ 14, Մոսկւա, 1899 թ., (սպառւած) զինն է . . . . . 20 Կ.
- 5) Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցը և Հասարակութիւնը. էջ 32, Մոսկւա, 1899 թ., (սպառւած) զինն է . . . . . 30 Կ.
- 6) Որոշ կանոնադրութեան և ծրագրի անհրաժեշտու-

ԲԺԻՇԿ ՍԻՄԷՕՆ ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆԸ

«Սկզբունքներու տարբերութիւնը աւեր և աւար յառաջ կը բերէ:

«Կարծիքներու ազատութիւն և տարբերութիւն կրնայ լինիլ, որոնք այն կերպով իրարու հետ շփուելու են, որ կեանք և լոյս սփռեն:»

ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

ՊԱՏԿԵՐՈՎ

Էլէքտրաշարժ տպարան Ե. Աւետիսեանի, Մոսկա.

1910.

Издательство

Москва, Е. Петрова, Варонофеевский пер., дом 24/25.

Հ Ա Ն Ն

Հ Ա Ն Ն

Հ Ա Ն Ն

Литературно-художественное издательство

Литературно-художественное издательство

Литературно-художественное издательство

Литературно-художественное издательство

С. 2916/2022

Типография Е. Аветикова
Москва, Б. Лубянка, Варсонофьевский пер., домъ Бауэръ.

† Տ. Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ.
ԵԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿ ԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Druckerei
Königsplatz
1888

ՎԵՋԱՓՈՒ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆԸ

(Քաղաքային ասամբլե Մոսկույի Էլեկեցիոն-ճ 1910 ը-ի
դեկտեմբերի 19-ի հոգեհանգստին)

«Սկզբունքներու տարբերութիւնը ա-
ւեր և աւար լառաց կը բերէ:

«Կարծիքներու ազատութիւն և տար-
բերութիւն կրնայ լինիլ, որոնք ան
կերպով իրարու հետ շփուելու են, որ
կեանք և լոյս սփռեն:»

ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

I

ՌՈՒՄԻՍ. ԺԱՄԱՆԵԼԸ: ԱՆՅԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ:

Ընդամենը մտաւորապէս մի տարի և ութ ամիս
սրանից առաջ, 1909 թւի մայիսի 25-ին, ռուսա-
հայերիս ներկայացուցչութիւնը՝ խոնւած Օղեսսայի
ժողկոչին՝ սրտատրոփ սպասում էր իր ազգընտիր
Վեհափառ Հայրապետին: Մեր յոյգերին, մեր սրտերի
բաբախին խօսակից էին կապուտակ երկնքից երկիրը
զիտող կենսաբեր արեգակը, մեր առաջ փուլած ան-
հուն-անեզր ջրերի խօսնակ՝ զովաշունչ գեփիւռը...

Ահա մօտեցաւ շոգենաւը, խաղաց-ամրացաւ խա-
րիսխը, ձգւեց սանդուխը-կամարը, ցամաք են իջնում
ճամբորդները... Մի քանի բոլակ ևս... և ցամաք է

իչնում ազգընտիր Քահանայապետը՝ ուղեկցութեամբ
Թիւրքահայերի և Ռուսահայերի պատուիրակների: Խո-
րատոյց, մտախոհ է Քահանայապետի դէմքը, նոյն իսկ՝
քայլաձեւը: «Կեցցէ՛ Վեհափառ Տէր» շարունակ լըս-
ւող ողջունին նա պատասխանում է պեղարդ գլխի
Թեթև շարժումով: Հանուրիս ուրախութեան այդ
վայրկեանին մենք չտեսանք անդորր մտքի հետք—
սովորական Թեթև ժպիտն իսկ...

Մլացան կառքերը, և մենք Օղեսոսայի հայ գաղութի
եկեղեցումն ենք: Որքան նեղլիկ Թւացին այդ օրն
այդ եկեղեցու կամարները, երբ ազգընտիր Վեհր, կարճ
աղօթքից ետ, դարձաւ իր սիրեցեալ հօտին՝ տալու
Հայրապետական իր անդրանիկ ողջոյնը և իր անդ-
րանիկ պատուէրը—նախ՝ սիրել միմեանց և երկրորդ՝
գիտակցել տիրող Օրէնքի սահմանները, շարունակ կալ-
մնալ օրինական միջոցների շրջազծում, —ասում ենք՝
որքան նեղլիկ Թւացին այդ օրն Օղեսոսայի հայ գա-
ղութի եկեղեցու կամարները, երբ, իբր արծազանք
Վեհի խօսքին, բարձրացաւ խոնւած բազմութեան
խլացուցիչ «Կեցցէ՛ Վեհափառ Տէր» գոչիւնը... Բարձ-
րացաւ և մի ակնթարթ միայն տևեց. Վեհափառ-
ձեռքի շտապ շարժումով անմիջապէս կանգնեցրեց
գոչիւնը: Եւ պէտք էր այդ ըոպէին, այն՝ այդ իսկ
ըոպէին տեսնել «ընտրեալ Կաթողիկոս Ամենայն Հա-
յոց» Մատթէոս արքեպիսկոպոս Իգմիրլեանին՝ ըստ
արժանւոյն որակելու «Երկաթէ Պատրիարք»-ի համ-
բաւն իւրացրածի կամքը, բնորոշելու-գնահատելու
Մատթէոս արքեպիսկոպոս Իգմիրլեանի գիտակցու-
թիւնը՝ իր առաջ դրւած գործի ծանրութեան նկատ-
մամբ: «Մայր Գործ, +ի՛չ ցոյցեր. կալալէ՛ճ՝ Ըողէ՛ք գա-

պոնի) — պատգամեց այդ ըոպէին («ընտրեալ Կաթողիկոս») — ք: Եւ այդ պատգամը կայ-մնայ իբր անմեռ կոթող Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նւիրական Գահր բարձրացած Մատթէոս Բ.-ի անհատականութեան...

II

ՊԼԱՏՖՈՐՄԱ-ԾՐԱԳԻՐԸ:

Վերջին Կաթողիկոսական ընտրութեան օրերում հրապարակի վրա դուեց, ի միջի այլոց, Կաթողիկոսացւի պատգամ - Ժրագրի հարցը: Ժամանակի ազդեցիկ հոսանքները շատ և երբեմն անորակելի երբեք ունենէր ստեղծեցին Կաթողիկոսացուների ցանկի շուրջը: Պայքարը փակեց 1908 թւի նոյեմբերի 1-ին, երբ, զրեթէ միաձայն, ընտրեալ Կաթողիկոս յայտարարեց Թիւրքահայերի Պատրիարք Մատթէոս արքեպիսկոպոս Իզմիրլեանը: Ո՞վ էր նա՞ ըստ պատգամ - Ժրագրի: Այդ հարցին պատասխանում են Իզմիրլեան Պատրիարքի 1909 թւի յունւարի 1-ի ¹⁾, Իզմիրլեան Կաթողիկոսի նոյն թւի սեպտեմբերի (24-ի ²⁾ անդրանիկ Կոնդակները և նոյն թւի մայիսի 22-ի ³⁾ և յունիսի 29-ի ⁴⁾ ճառերը — առաջինը՝ աւաճ թիւրքահայերի Ազգային Ժողովի առաջ, երկրորդը՝ ս. էջմիածնի միաբանութեան առաջ: Սակայն, սրանց կից, կան այլ ևս նիւթեր, որպիսիք են՝ այլոց ի պատասխան աւաճը, այլ և այլ պաշտօնական կարգադրութիւններ, ճրահանգներ-Կանոններ և այլն:

Ստորև մենք զրեթէ շարունակ կխօսեցնենք իրեն

Իզմիրլեանին՝ իր զեղզեղիկ ոճով, ծիածանաշող ելևէ-
շերով:

Ա.

ՊԼԱՏՖՈՐՄԱ-ԾՐԱԳՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԿԷՏԵՐԸ:

ա) Պ ա տ ռ ի ա ռ թ ա ղ ա շ ա ռ ը:

Իզմիրլեան Պատրիարքը գրում է՝ «Իբրև եպիսկո-
պոս ըստ իմ եկեղեցական ուխտին և իբրև Պատրի-
արք ըստ սահմանադրական ուխտին, պաշտօն և պար-
տականութիւն ունիմ մեր Հայաստանեայց Ս. Եկե-
ղեցւոյ դաւանութիւնն և աւանդութիւններն ան-
խախտ պահել, հոգ տանել եկեղեցեաց բարեգործու-
թեան, ամէն բարեպաշտական, կրթական, բարեգոր-
ծական և այլ ազգօգուտ հաստատութեանց յարատև
պայծառութեան և Ազգային ու Եկեղեցական իրա-
ւանց անվթար պահպանութեան»¹⁾:

բ) Հ ա յ ը ա պ ե տ թ ա ղ ա շ ա ռ ը:

Իզմիրլեան ընտրեալ Կաթողիկոսը բացատրում է՝
— «հայրապետական պաշտօնը երեւոյ՛ղիքով կը ներ-
կայանայ:

«Առաջին՝ հայրապետը հայր է հայ եկեղեցականու-
թեան և հայ ժողովրդեան, ուր որ ալ գտնուի:

«Երկրորդ՝ հայրապետը պատրիարք է Ռուսիոյ հայոց:

«Երրորդ՝ վանահայրն է Մայր-Աթոռոյ:

«Այս երեք ղէպերուն մէջ ալ պարտաւորութիւններ ունի հանդէպ Աստուծոյ, հանդէպ տէրութեան և հանդէպ ազգին:

«Երբ պիտի պահանջեն ինձմէ, որ իմ պարտքս կատարեմ, պիտի պահանջեմ նաև որ անոնք ալ իրենց պարտականութիւնը կատարեն ղէպի ինձ: Ես, տկարս, ազգին և Մայր-Աթոռոյ անդամոց բարձր զգացման և սրտիս վրայ վստահ՝ ստանձնած եմ այս պաշտօնը: Ով որ կուզէ, որ իր ազգին պէտքերուն դարման տարուի, հայոց վանքերը պաշտառ ըլլան, ամենագորաւոր աջակցութիւն պէտք է նուիրէ ինձ: Երբ կը թողում Պօլիսը, սկսելու ծանր պատասխանատուութիւն ունեցող պաշտօնս, այն վստահութիւն ունիմ թէ այս աջակցութիւնը պիտի վայելեմ պէտք եղած չափով: Ասիկա կը յայտնեմ ազգին առջև, եկեղեցականաց առջև:

«Եկեղեցականաց առջև, կրօնեմ, որովհետև կը տեսնեմ, թէ շատ անգամ չի յարգուիր այն ուխտը, որ կը կատարուի առանց ո՛րեք բռնադատութեան այս սեղանին առջև, ցկեանս հաւատարիմ մնալու և պահելու ճայաստանեաց Եկեղեցին իր բարձր նկարագրով»³⁾:

«Ազգն համօրէն և հայ հոգևորականութիւնն ամբողջ՝ պարտ են—բացատրում է նոյն ընտրեալ Կաթողիկոս Իզմիրլեանը մի ուրիշ անգամ—աջակից գրտնուիլ և օգնել ճայոց ճայրապետին ընդհանրապէս. իսկ մասնաւորապէս Մայր Աթոռոյ միաբանական ուխտը, իբրև Ամենայն ճայոց ճայրապետին անմիջապէս մերձաւոր, պարտի ամեն անհամաձայնութիւն, հակասութիւն, նախանձ և այլն ի բաց թողլով միա-

սիրտ և միահողի ու համերաշխութեամբ աշակցել ճայոց ճայրապետին և կատարել իր պարտականութիւններն օրինապահութեան, պարտաճանաչութեան և կարգապահութեան պայմաններու մէջ: Պարտականութիւններ ընդհ. Եկեղեցւոց համար և Ռուսիոյ հայոց վարչական, դատական, կրթական, կրօնական և Մայր Աթոռոյ միաբանական ուխտին համար ևս պարտականութիւններ ունիմ: Գիտնալ պէտք է, թէ Ամենայն ճայոց ճայրապետն այս պարտականութեանց հանդէպ ունի և իր իրականութիւնը՝ նկատմամբ համօրէն ազգին և եկեղեցւոյ բոլոր պաշտօնէից ընդհանրապէս, իսկ Ռուսաստանի հայոց հոգևոր պաշտօնէից, ինչպէս և Մայր Աթոռոյ միաբանութեան նկատմամբ մասնաւորապէս: Այս իրաւունքները պէտք է յարգուին թէ ազգէն, թէ ձեզմէ և թէ պետութեանէն, որպէսզի կարելի լինի գործել օգտակարապէս ճայաստ. Եկեղեցւոյ և պետութեան համար»⁴⁾:

Գ) Բարենորոգութիւններ հարցը.

Վերջերս մեզանում, շնորհիւ ս. Էջմիածնի նախկին միաբան-վարդապետ Երևանդ Տէր-Մինասեանի յարուցած՝ որքան խիզախ, նոյնքան զրաւիչ պայքարի, այդ հարցը ստացել է կրկնակի այժմէութիւն: Իզմիրլեան ընտրեալ Կաթողիկոսն այդ նկատմամբ բացատրում է՝

«Կրճէտեմ Բարենորոգմանց խնդիրներ, եպիսկոպոսներու և քահանաներու վերաբերեալ խնդիրներ, սակայն դասանաբանական խնդիրներ շատ հեռու չը պանին թեզ»⁵⁾:

«Գիտեմ քրիստոնէութեան թէ պատմական և թէ հաւատոյ էական սկզբունքներու մասին դիտութեան և քննութեան առաջ բերած փաստերը: Բայց չայստօրանեաց Եկեղեցւոյ դաստիարակական խնդիրներոյ, որոնք արդէն փակուած են, չենք կրնար դպչել երբէք. հակառակ պարագային Եկեղեցւոյ մէջ քառասային դրութիւն մը յառաջ կուգայ և Եկեղեցին կը պառակտուի չայստանեաց Եկեղեցւոյ շահերը և իրաւունքները բարոյապէս կը վտանգուի»⁴⁾:

Իզմիրեան Կաթողիկոսը բարենորոգութիւնների հարցում, ինչպէս և առհասարակ, կողմնակից է հրապարակ ելած հարցի ազատ քննադատութեան: Սրան կից, նա այն համոզման է թէ՛ «Սկզբնապէս տարբերութիւնը աւեր և աւար յառաջ կը բերէ:... Կարծիքներ» ազատութիւն և տարբերութիւն կրնայ լինիլ, որոնք այն կերպով իրարու հետ շփուելու են, որ կեանք և լոյս սփռեն»⁴⁾: Ահա Իզմիրեան Կաթողիկոսի նոյն համոզման մի այլ ձևակերպումն ևս՝ «Մեր դէմ տարիներու արհաւիրքները կան: Կրմբունեմ, որ «կլէնտները իրարմէ տարբեր ըլլան, սակայն կարծիքներ իրարու շփուելով լոյս պէտք է արտադրեն, լոյս՝ կեանքի առաջնորդութիւն ընելու համար»⁵⁾:

Իզմիրեան Կաթողիկոսը պարզում է իր բռնելիք դիրքը, երբ իդէականին կյաջորդի գործնականնր, հարցի պրակտիկ լուծումը ևս.

«Քանի միտքերն զբազում են այդ խնդիրներով, առանց անոնց լուծում տալու, մենք պէտք չունինք վերստին զբաղելու անոնցմով: Ես այն վստահութիւն ունիմ, թէ ինչ որ պիտի կատարուի յանուն Եկեղեցւոյ՝

պէտք է գործածուի միասնաբար. մենք եկեղեցականներս միայն չենք կազմեր եկեղեցին. բաժանու՛մ չկայ մեր մէջ, և եկեղեցականն ու ժողովո՛րդը ամբողջովն ենա՛մք պէտքի մտածելն: Եթէ ազգն իր տեսութիւնն ունի, ես ալ իմ համոզումս ունիմ. մի՛ բռնադատէք զիս, որ անոր հակառակ գործեմ, երբ քաղաքական վտանգներ ալ կրնան առաջ բերել:

«Գալով ժողովրդեան, հիմա կարգ մը գաղափարներ տարածուած են եկեղեցիէն ու ծացնելու համար զիրենք: Մեր այսօրո՛սն պահանջը միջնադարեանն ուր ընդհանրապէս չէին, այլ Բրիտանիական կենտրոն պահելու իր ճշմարիտ բարձրութեանն ու վեճութեան վրայ, Աւստրալիան կարարեալ հասկացողութեամբ: Կը խնդրեմ որ հասակցական ճարտը շրջանո՛ւն հայ եկեղեցականը: Ամեն կուսակցութենէ ազատ և վեր պէտք է մնան: Մեր խղճի ձայնով քննենք ու հասկնանք մեր սխալը»³⁾: «Մենք մէկ ուղղութիւն և մէկ հասակցութիւն ունինք. դա՛ միայն Աւստրալիան է: Այս եղանակով միայն կրնանք մեր նուիրական կոչման բարձրութեան վրայ մնալ»⁴⁾: Իսկ թէ որքան ամուր է Իզմիրեանն այդ իր վերջին շեշտով ընդգծուած բնութեան մէջ — դրա սպառնալից քանակին տալիս է նոյն Իզմիրեանի խորին համոզմունքը թէ՛ «Բրիտանիական կրօնը պարտական է իր մէջ ամենալայն քաղաքական հասկացողութեամբ»⁵⁾:

Սրան կից, Իզմիրեան ընտրեալ կաթողիկոսն ընդգծում է, որ «հայաստ. եկեղեցին միշտ ժողովրդեան մասնակցութեամբ գործած է. պէտք է օգտուինք այս պարագայէն: Գործեր կան, որոնք ժողովրդին մասնակցութեամբ օգտակար և արդիւնաւոր կրնան լի-

նիլ»⁴⁾: Ի մասնաւորի, նա «ուրախ է յայտնելու թէ՛ մենք ունինք այստեղ—Մայր Աթոռի միաբանութեան շարքերում—Բարձր կրօն-Ռեւիզի օգուտը էրկրասարդ եկեղեցականներ, նոյնպէս ունինք նաև թեր և փոքր շահու-տի եկեղեցականներ», որ «այս երկուքին միացեալ գործունէութեամբ» կարող է «զիւրացնել» իր «ծանր պարտականութեանց խոստումը»⁴⁾: Նա նոյնպիսի լայն թափով բացում է ասպարէզը մասնագէտներէ առաջ ևս. «Մեր մէջ ունինք մասնագէտներ, որոնցմէ կրը-նանք օգտուել մեր կրթական և տնտեսական այլ և այլ գործոց մէջ, նշտելով անշուշտ օրէնքին ուժով անոնց մասնակցութեան կէտն ու եղանակը»⁴⁾:

Իզմիրլեան Կաթողիկոսը շօշափեց այդ խնդիրը, և այն՝ իր կամքին յատուկ գիտակից յամառութեամբ: Այդ հարցը նա շօշափել է Կ.-Պոլսի ռուսական դեսպանին ուղղած իր «խօսք»-ում և «առաջարկ»-ում, որպիսի «Թղթով Իզմիրլեան ասում էր դեսպանին, թէ ինքը գնում է և կարող է գնալ Պետերբուրգ որպէս «սոսկ եպիսկոպոս», որ ընտրվել է կաթողիկոս: Բայց ինքը կաթողիկոս կը լինի, այդ պաշտօնի իրաւունքներն ու պարտականութիւնները կամփոփէ իր անձի վրա միայն այն բնութեամբ, երբ կը սպանայ օթո՞նը էջ-միջանոս»³⁾: Ահա այդ առթիւ իրեն ընտրեալ կաթողիկոս Իզմիրլեանի խօսքերը ևս՝ ուղղած Կ.-Պոլսի Ազգային Ժողովին և ս. Էջմիածնի միաբանութեան.

«Ձեր կաթողիկոս ընտրածը բաւական չէ սեպած

իր քաղաքական վաւերացումը. ցորչափ չէ ընդունած վերջին կնիքը՝ օծումը, չի կրնար ներկայանալ իբրև ծայրագոյն պատրիարք և կաթողիկոս»³⁾: «Ամենայն հայոց հայրապետին ընդհանուր և հասարակական հայրապետական օժանդակ ընդունելով կը նախագործուի և կը ըրանայ, որձէ յետոյ եկեղեցւոյ մէջ հայրապետի անունն յիշատակուի ընդհանր կը սկսի»⁴⁾:

Երբ ճան հարցը

Այդ առթիւ ընտրեալ կաթողիկոս Իգմիրդեանը յայտնել է միևիտար-նախագահ Ստոյիպինին հետևեալը՝ — «այնտեղ, ուր երզումը կապուած է հայոց եկեղեցւոյ և հայ քահանայի հետ, այսինքն երբ երզումն կատարվում է հայոց եկեղեցում կամ մի որևէ տեղ հայ քահանայի ձեռքով, այդ դէպքում նա անպայման պէտք է հայոց եկեղեցական (գրաբառ) լեզուով կատարուի, ինչպէս կը պահանջէ հայոց եկեղեցու ձեռք նուիրագործուած 1836 թ. Պօլսոժենիայով»⁵⁾:

հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ

Նախորդիւ գծուած են Ամենայն հայոց հայրապետ Մատթէոս Բ.-ի պատճառներով-ծրագրի հիմնական կէտերը: Սակայն մեզ մնում է իւրացնել դոյն այդ պատճառներէ զեկամար պարսը՝ *primum movens*-ը:

«Այդին հայոց համայնի կամ և զանհայ միայն պահել զԲողոք-Նիւն Ի-ր և Եկեղեցւոյ Ի-րոյ և զԻրաւունս նորա: ... փափաքի վայելել զբարիս օրինաց և արդա-

րութեան»²⁾—կարդում ենք Ամենայն Հայոց Հայրապետ Մատթէոս Բ.-ի 1909 թվի սեպտեմբերի 24-ի անդրանիկ կոնդակում, ուր զրի է առնւած Հայրապետական այսպիսի շորդոր ևս՝ «Յամենայն կեանս ձեր և ի պայմանի զդրոշմ, զիրաւունս եկեղեցւոյ մերոյ և ազգի և զհնութիւնս, որ ի նախնեաց մերոց անտի, անայլայլ և անկորոսս պահեսչիք»²⁾։

Նախ քան Հայրապետական այդ անդրանիկ կոնդակը, նոյն միտքն ընդգծւած է Իզմիրլեան ընտրեալ Կաթողիկոսի՝ 1909 թվի յունիսի 29-ին ս. էջմիածնի միաբանութեան ուղղած խօսքում ևս՝— «Ամենայն նպաստն է օրինապահութեան և կարգապահութեան սահմանին մէջ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ և Հայոց ազգին շահերն և Ամենայն Հայոց Հայրապետին իշխանութեան իրաւունքները պահել անարատ և պահպանել»⁴⁾։

Երկու դէպքում ևս կենդրոնական դիրք է դրած Եկեղեցւոն։ Եւ այդ զիժը արխիպիսկոսն է Ամենայն Հայոց Հայրապետ Մատթէոս Բ.-ի աշխարհայեցողութեան մէջ՝ հանդիսանալով վերջնիս իսկ որ գերազոյն տարրը, primum movens-ը։ Եւ այդպէս էր Իզմիրլեանը՝ և իբր Պատրիարք Կ.-Պոլսի, և իբր ընտրեալ Կաթողիկոս, և իբր Ամենայն Հայոց Հայրապետ։ Նա ուսուցանում է՝

«Հայ եկեղեցին իր սրբութեան, վեհութեան և սուրբաշնորհութեան մէջ պէտք է պահպանենք»⁷⁾։

«Հայաստանեայց Առաքելական ս. Եկեղեցին ազգային միութեան յօդակապն է»¹⁾։

«Մայր Աթոռը ազգին միութեան կենդրոնն է»⁴⁾։

«Որդիական երախտագիտութեամբ և պատկառօտ հաւատարմութեամբ սիրեցէք զբաղմաշարչար Մայրն

մեր արևոր՝ գծուրը Եկեղեցին Հայաստանեայց: Մի-
րեսչի՛ք զնոյն սէր և ընդ այլ ամենայն ազգային-ե-
կեղեցական հաստատութիւնս զնուիրականն իւրով
հնութեամբ և ի սփիւռս աշխարհի ցիր ու ցան ե-
ղելոյ ժողովրդեանն Հայոց զՏիեզիկ կեդրոնն Ռոմեան
և զԿապ՝ զՄայր Աթոռն Արարատեան զԿաթուղիկէ
Սուրբ Էջմիածին: Գիտաստի՛ք յաւէտ, սիրեցեալքդ իմ
ի Տէր՝ պատուական եղբարք և լծակիցք և որդիք
Հայոց, զի ի կենացն մերոց անցելոց յստորիկ և եթ մնա-
ցեալ են մեզ խարիսխ ամբողթեան յանվթար պահ-
պանութիւն գոյ՞-Ռեան Եկեղեցւոյ մերոյ և Ազգի և
ի պարծանս մեր և ի մխիթարութիւն» ²⁾:

«Մեր եկեղեցին և լեզուն անհրաժեշտ պայծաննէր
են (մեր) գոյութեան» ⁶⁾:

«Իարերու լոյսի և խաւարի մաքառումն մեզ հա-
մողում է, թէ մենք պինդ պիտի գրկենք մեր եկեղե-
ցին, որ աստիճան, որ երջանիկ լինենք»:

«Տգէտ կրնդունեմ այն մտքերը, որոնք Հայոց եկե-
ղեցու պաշտպանութեանը հակառակ կը խօսին ու
կործանելու միտումներ կը պարունակեն: Կը վախ-
նամ թէ այդ տանարի փլատակներու տակ մնանք
մենք ամենքս, հայ ազգն իր գոյ՞-Ռեան» ⁸⁾:

է) Գ ո յ Զ Ե Լ ա ի Ե ր պ ը.— Գ ո յ ո — ն է ո — Ռ Ե ա ն է ո —
Ռ Ե — ն ը.

«Օրէնք չունենալը և անոր հպարտի չըլլալը կը
նձանի անդէի նա— ո՞՞ մը, որ փոխորհոյ թովս— մեջ կը
բարոյ— քերէ» ⁹⁾— այդ համոզման էր Իզմիրլեան Պատ-
րիարքը, — մի համոզմունք, որի աւելի կոնկրետ մե-

ւակերպումը գտնուած ենք Իզմիրլեան Պատրիարքի անդրանիկ կոնդակի վերջում, և այն՝ այսպիսի թովիչ շեշտերով, որոնցով բնագծւած է տիրող սահմանադրական կարգերի իմաստը ևս.

«Ի վերջոյ, Պատուական ժողովուրդ չայոց, գիտէք արդէն այն նուիրական օրը, նախընթաց տարուայ Յուլիս 11-ն, երբ Թիւրքիոյ միահեծան Կայսրութիւնը Սահմանադրական կառավարութեան վերածուեցաւ և այս հիմնական փոփոխութեամբ Ազատութիւն, Եղբայրութիւն, չաւասարութիւն և Արդարութիւն հռչակուեցան: Ազատութիւն՝ խօսելու, գրելու, Եղբայրութիւն՝ Օսմանեան Սահմանադրական պետութիւնը կազմող բովանդակ տարակրօն և տարալեզու ցեղերուն մէջ՝ առանց կրօնի խտրութեան, չաւասարութիւն այս ամէն տարրերուն՝ օրինաց առջև, Արդարութիւն՝ բոլոր Օսմանցիներու համար առանց խտրական ոգւոյ:

«Սահմանադրական այս ամէն իրաւանց վայելման հետ՝ պէտք է գիտենալ որ իբրև Օսմանեան բազմապիսեան փոխադարձ պարտականութիւններ ալ ունին: Մենք չայերս իբրև Օսմանեան պետութիւնը կազմող կարևոր տարրերէն մէկը, սահմանադրութեան պարզեւած բարիքները վայելելու իրաւունքին հետ պարտաւոր ենք մեզ բաժին ինկած օրինաց սահմանին մէջ և խղճի մտօք գործադրել, պահպանելու համար Օսմանեան Սահմանադրութեան յարատև գոյութիւնը, որով միայն պիտի երաշխաւորուին ազատական սկզբունքներու անվթար կիրառումը, համերաշխ եղբայրակցութեան մշտատև շարունակութիւնը, հաւասարութեան իրական պահպանութիւնն և

արդարութեան անվրէպ գործադրութիւնը, զգուշանալով սմին ամէն ծայրայեղութիւններէն, որոնք կրնան վնասաբեր դառնայ և զրկել մեզ Սահմանադրութեան ընծայելիք բարիքներէն»¹⁾:

«Իրաւանց և պարտոց» դոյն այդ փոխադարձ կապակցման և պայճանաւորման հողի վրա է կանգնած Իզմիրլեան ընտրեալ Կաթողիկոսը ևս՝ Ռուսիոյ հողի վրա ոտք կոխելիս անմիջապէս: Մենք արդէն յիշեցինք Օղեսասյի եկեղեցում իր պատւերը՝ Գրիգորի Գրիգոր Օրէնի սահմանները, շարունակ կալման օրինակն իր շրջանէն: Այդ նոյնը կրկնում է երեքվնում է Իզմիրլեանն իր ամբողջ ճանապարհին— Օղեսասյից մինչև ս. Էջմիածին և վերջնում իսկ միաբանութեան ուղղած իր խօսքում: Նա շարունակ պարզում-բացաբում է՝ որ «հայ ժողովուրդը ունեցել է և պէտք է ունենայ միայն մի նպատակ՝ զարգանալ խաղաղութեան, կրթութեան և ուսման մէջ, պահպանելով անդրդուելի իր հանրածանօթ հաւատարիմ հպատակութիւնը զէպի ուսական հզօր կայսրութիւնը և զահր և պաշտպանելով իր եկեղեցին և լեզուն՝ իբրև անհրաժեշտ պայմաններ իր ազգութեան»⁶⁾, որ «մենք հպատակ ժողովուրդ ենք, մեր պարտականութիւնն է օրինական սահմաններու մէջ մեր իրաւունքները պահպանել և այս նպատակին իրազօրժման պէտք է աշխատենք և ոչ Ժայռայեղութեամբ, այլ մեղմօրէն»¹⁰⁾, որ «հայ ազգը իր մտաւոր-հոգեւոր-բարոյական էութեամբ 1600 տարիներէից ի վեր շաղկապված է անբակտելի կերպով իր ազգային-ժողովրդական եկեղեցու հետ»⁶⁾, որ «այդպիսի մի փոքր և աշխարհիս երեսին ցիրուցան եղած ժողովուրդ

պարտաւոր է լրջութեամբ, խոհեմութեամբ, կշռադատութեամբ գործել և ապրել, ձգտել խաղաղ, աշխատաւոր բարգաւաճման, հետո՝ մասլ յախտութիւն և վրանգաւոր ասպլէրից, որոնք կարող են վտանգի ենթարկել նրա գոյութիւնը, և մանաւանդ գործել ուղղամտութեամբ, ամուր պահպանելով այն բոլոր պայմանները, որոնց շնորհիւ նա կարող է պահպանել իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը, և իր իրաւունքների պաշտպանութիւնը առաջ տանել միայն օրինական միջոցներով, օրէնքների սահմաններում»⁶⁾: Այդ նոյնն ընդգծում է Իգմիրլեանն իր Հայրապետական անդրանիկ կոնզակում ևս՝ «Յորդորեմ զհամօրէն հողեորականս և զժողովուրդ Հայոց, սիրով, անկեղծութեամբ և հաւատարմութեամբ կատարել զհայտարարային պարտականութիւնս ձեր ըստ իրաւանց և արդարութեան և լինել միշտ օրինաւէր և չարճապահ»²⁾:
Ի դէպ.

Օրինականութեան հարցին Իգմիրլեանը դարձել է քանիցս յետազայիւ ևս՝ Հայրապետական Գահ բարձրանալուց ետ: Այսպէս, 1909 թւի ամառն Իգմիրլեան Մատթէոս Բ. Հայրապետին այցելած Ա. Քալանթարը գրում է.

«Վեհափառը մի քանի անգամ որոշ դէպքերի առիթով կանգ առաւ իր սիրած «օրինականութեան» խնդրին: Նա տալիս էր նրան մեծ նշանակութիւն, որովհետև նրա մէջ մեծ ոյժ և արդիւնաւոր գործելու պայծառ էր փնտրում: Օրինականութիւնը նրա ձեռկերպութեամբ վերջ է դնում թիւրիմացութիւնների, որովհետև զժամ են սահմաններ իրաւասութիւնների համար: Իւրաքանչիւրը իր իրաւունքների սահման-

ներում աղատ է գործելու: Օրինականութեան հետեւելով կարելի է վստահութիւն շահել, իսկ վստահութիւնը անհրաժեշտ է բեղմնաւոր և արդիւնաւէտ գործելու համար:

«Ձանազան բառերով և դարձուածքներով Վեհափառը պաշտպանում էր իր հիմնական հայեցակէտը և հաւատացած էր, որ օրինականութեան զաղափարի լայն ըմբռնումով կարելի էր թէ ներքին և թէ արտաքին յարաբերութիւնների մէջ մտցնել ոչ միայն ծեւական, այլ և էական բարւոքումներ» ¹¹⁾:

Իզմիրլեանին քաջ յայտնի է «հայոց ազգին և չաստարանեաց Եկեղեցինն արդի հայո-Նի-նը» — այն որ՝ «թէ Թիւրքիոյ և թէ մասնաւորապէս Ռուսիոյ մէջ ազգային, եկեղեցական, կրթական ու կալուածական և այլ խնդիրներ կան ստիպողական կարգադրութեան կարօտ, որոնց պաշտօնական ղէկը միայն Եկեղեցական-Նեան յանչն-առ է: Թէ 1868-էն ի վեր թիւրք կառավարութիւնը Պոլսոյ հայոց պատրիարքը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի փոխանորդ ընդունած է այն պայմանաւ, որ ի Թիւրքիա և ի Ռուսիա հողւոր գործոց մէջ Ամենայն Հայոց Հայրապետին իշխանութեան իրաւունքներն անխախտ պահուին» ⁴⁾: Եւ հանուր հայեացք գցելով աիրող կացութեան ամեն մանրամասների վրա՝ Իզմիրլեանը որոշում է իր բռնելիք ընթացքի էութիւնը՝ —

«Իմ գործունէ-Նեան է-Նի-նը լինելու է գործենը խոհեմաբար, չզիմենը յախուռն և անկշռազատ գործողութիւններու, պաշտպանենը, այո, մեր իրաւունքները, բայց օրէնքի սահմաններուն մէջ, օրէնական ճանապարհով մտցնել կարգի, հանուն և կարգապահ-Նի-ն մեր բոլոր գործերուն մէջ» ⁶⁾:

Իզմիրլեանն աւելացնում է՝
«Այս ուղիով պիտի ընթանայ ձեր ընտրեալ հայ-
րապետը. եթէ Ռուսաստանի հայ ժողովուրդը համա-
ձայն չէ իմ այդ ուղղութեան, Նս պատրաստ եմ
հրաժարուիլ: Նս բնաւ չեմ ձգտել ոչ պատրիարքական,
ոչ կաթողիկոսական իշխանութեան, որովհետեւ ես
խորապէս համոզուած եմ, որ հայ եկեղեցականք, նոյն-
իսկ սոսի վարդապետի պաշտօնով, կարող է մշտապէս
օգրահար լինել հայ ժողովրդին և եկեղեցոյն՝ եթէ կա-
մենայ անկեղծօրէն և անյնտեսութեամբ գործել»⁶⁾:

Իզմիրլեանի գործունէութեան էութեան լայն մաշ-
տարով զժամ շինարար կողմն է ընդգծւած իր, ի մի-
ջի այլոց, հաղ Մահանու-Մեան հարցի նկատմամբ իւրաց-
րած ընթացքով՝— «Յորդորեմ ի բաց թողուլ զգալ-
թակղութիւն, զթափառելն յօտարութիւն՝ զուտիչն
և զաւերիչ կենաց ձերոց և ընտանեաց և որդւոց
և Ազգին իսկ զխովին, այլ արթնութեամբ, համե-
րաշխ և խաղաղասէր ոգւով վաստակիլ ի հանոնա-
րո-Մեան և ի Բարբա-աճո-ժն հայրենեաց և երկրին, որոց
է՛ր որդիք և քաղաքացիք»²⁾:

Ի վերջոյ.

Վեհափառ Իզմիրլեանը՝ իր «գործունէութեան է-
ութիւնը» զժեյիս՝ գիտէր իր անհատական ոյժերի
չափը ևս: Ահա այդ առթիւ Իզմիրլեան Պատրի-
արքի խոստովանութիւնը՝— «ոչ մէկ կաթողիկոս և ոչ
մէկ պատրիարք չի կրնար օգտաւէտ ըլլալ, եթէ աշ-
խարհայեցիչ չունենայ»³⁾...

Այդ է Իզմիրլեանի իր առաջ զժամ գործունէու-
թեան գործնական ուղին: Սրան կից, Իզմիրլեանը հա-
մոզւած դաւանում է որ՝ «մէկ Բարբ օրինակն հաղար

խօսք արժէ հասարակաց»¹⁾ և հաստատ այդ դաւանանքին և ի հետևումն իր նրբակեաց հոգու ամենանւիրական շնչիւնի՝ հիւտում է 1910 թւի սեպտեմբերի 24-ի Հայրապետական անդրանիկ կոնգակի այսպիսի՝ շեշտեր՝

«Մի՛ տայք տեղի զայթակղութեան ոչ փառասիրութեամբ և ոչ պնասիրութեամբ, ոչ շռայլութեամբ և ոչ ժլատութեամբ, ոչ անարդարութեամբ և ոչ աչառութեամբ, ոչ ագահութեամբ և ոչ արծաթասիրութեամբ, զի «արծաթասիրութիւն պատճառ է ամենայն չարեաց», ստէ գիրն. այլ եղերուք մշակ առանց ամօթոյ, հեզ, խոնարհ, բարեսէր, անաչառ և արդարասէր: Պարկեշտութեամբ կենաց ձերոց և բարեպաշտութեամբ օրինակ լերուք միմեանց և ժողովրդեանն Աստուծոյ, զի այսպէս ստէ Առաքեալն եթէ՝ «Ձերեցունս այսուհետև աղաչեմ իբրև երիցակից և վկայ չարչարանացն Քրիստոսի... Արածեցէ՛ք որ ի ձեզ հօտդ է մի՛ զօշաքաղութեամբ, այլ յօժարութեամբ. մի՛ իբրև ակամայ, այլ կամաւ. մի՛ իբրև տիրելով վիճակացն, այլ լինել օրինակ հօտին»: Ա. Պետրոս Ե. 1—3: Վառեալ ի սէր սրբութեան կրօնից՝ փոյթեռանդն ոգւով ուսուցէք և քարոզեցէք ժողովրդեանն Աստուծոյ զբրիստոնէական բարեպաշտութիւն և զկատարելութիւնս՝ զհաւատ, զսէր և զյոյս, զգութ, զողորմութիւն, զեղբայրսիրութիւն և զմարդասիրութիւն. ուսուցէք լինել արթունս, զուարթունս և պարտաճանաչս և պարտակատարս յամենայնի, և զոր ինչ ասրողէփք և ուսուցանէք հասարակաց զնոյն ցոցփէք և յանչին յերո՛ժ ի բովանդակ նեանս յեր և ի կենցաղակարոնս»²⁾...

Բ.

ՊԼԱՏՖՈՐՄԱ-ԾՐԱԳՐԻ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԸ:

Վերոգրեալով փակում ենք Ամենայն հայոց հայրապետ Մատթէոս Բ.-ի պատժորձա-ծրադրի հիմնական կէտերի կիրառումը և անցնում ենք վերջնիս գործնական ճանրածառներին:

ա) Կա լ ի ն է ն ա հ ա ն Ա լ ու ն ե ՚ ՚ յ ա ռ ք ե ՚ ՚ —
լ է ա ն հ ա ռ ջ ը .

Իզմիրլեանը պարզել է այդ առթիւ իր ըմբռնումը Կ.-Պոլսի Ազգային Ժողովի առաջ՝ նախ քան Ռուսիա մեկնելը: Նա ասել է՝

«Թիւրքիոյ մէջ գտնուած միջոցիս ամենաչերմ փափաքս էր, որ Կաթողիկոսական աթոռոյ հետ յարաբերական խնդիրը ճշդուի, և առ այս պէտք եղած զոհողութիւններն ըլլան. իշխանութիւն մը ըլլայ: Կաթողիկոսութիւնն ազգիւնն է, ամենայն հայոց կը վերաբերի: Եւ ես իր նշանակութեան մէջ պիտի պահեմ զայն, որպէսզի չմեղանչեմ: Կը խնդրեմ ս. Կաթողիկոսներէն ի Սիս և յԱզթամար, որ նոյն եղբայրական ոգին ունենան: Երբ Բիանանս՝ ու՛՛՛՛՛ Երբ Բաճանոսնս՝ ի՛՛ Ղապոսնս»³⁾:

բ) Ե ի ն է յ ե ՚ ՚ — Ա ղ Գ .

Իզմիրլեան Պատրիարքն ուսուցանում է՝—«հսկե-

ցէք որ քրիստոնէական հաւատոյ աւանդն անարատ մնայ, հսկեցէք որ մեր Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Առաքելական կարգաց, ծիսից և աւանդութեանց մէջ նորածնութիւնք չսպրդին, հսկեցէք որ եկեղեցական ամէն պաշտամունք, երգեցողութիւնք և սրբազան խորհրդոց մատակարարութիւնք կատարուին Քրիստոնէական հաւատով, յուսով և սիրով, կատարուին շերմեռանդն սրտիւ, կատարուին Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ կարգաց և կանոնաց համաձայն...: Ուշ դրրէք ամենայն արթնութեամբ և մանրախոյզ քննութեամբ ընտրեցէք ձեռնադրութեան մատչողներին, որ եկեղեցասէր, անարատ և, որչափ հնար է, զիտուն անձեր ըլլան...: Պատկառ կենանք եկեղեցական օրինաց և կարգաց և Ազգ. Սահմանադրութեան. անվրթար պահենք Ս. Եկեղեցւոյ և Ազգին անձեռնմխելի իրաւունքները մեր անձին իսկ գոհաբերութեամբ...: Ապրինք Ս. Եկեղեցւոյ համար, զի մեր փառքն Եկեղեցւոյ շինութեան մէջ է, ապրինք Ազգին համար, զի Ազգին պաշտօնեաներն ենք, այս կը պահանջէ մեր ուխտը զոր կատարած ենք առաջի Աստուծոյ, և մարդկան, երբ աշխարհէ հրաժարելով նուիրեցինք մեր կեանքն ի պայծառութիւն Ս. Եկեղեցւոյ»¹⁾: Պատրիարքական նոյն կոնդակը պահանջ է զնում Վանականանէրի առաջ՝ «հնազանդիլ վանահօր և գործակցել անոր շանքերուն և եղբայրական սիրով ու համերաշխութեամբ աշխատիլ Ս. Մենաստանին նիւթական և բարոյական բարդաւածման համար»,—յանձնարարում է Գահանանէրին՝ «պատկառ կալ Ազգային հոգևորական վերին իշխանութեան և անոր կողմէ կարգեալ վերադաս պաշտօնէից» և «ճշգրտութեամբ ի գործ դը-

ներ) իրենց «աւանդուած պատուէրներն ու հրահանգները», — յորդոր է կարգուած ժողով ըրի՞ն՝ «ամրապինդ պահեցէք Ձեր հայրենաւանդ սովորութիւնները, սիրեցէք չայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին, որ մեր ազգային միութեան յօդակապն է»¹⁾:

Գոյնանման շեշտեր և յորդորներ է պարունակում չայրապետական անդրանիկ կոնդակը ևս: Վերջնում, ի միջի այլոց, կարգում ենք՝

«Եղբարք իմ և լծակիցք ի Քրիստոս և որդիք ի Տէր, ըստ ուխտին ձերոյ, որ առաջի Աստուծոյ և հաւատացելոց, և ըստ յօժարահամ յանձնառութեան՝ նուիրեցէք զանձինս ձեր ի սպաս պաշտաման Տեառն և ի գործ շինութեան Եկեղեցւոյ և Ազգի խղճի մրտօք և անկեղծաւոր հաւատով, և վաստակեսչի՛ք շաղկապեալք համերաշխ ոգւով և սիրով եղբայրութեան իբրև ճշմարիտ աշակերտս Քրիստոսի:...

«Տեսուչք եկեղեցեացն Աստուծոյ, եղբարք իմ սիրելիք, զգոյշ լերուք, մի կոչէք զթանձրամիտս և զպականեալս բարուք ի պաշտօն սրբութեան և ի ծառայութիւն Տեառն և հաւատացելոց. վասն զի այնպիսիքն զԱստուած, զպաշտօնն սուրբ և զհաւատացեալս միանգամայն անարգեն և արհամարհեն: Գայթակղեցուցանեն և զժողովուրդ Տեառն և ուծացուցանեն իսկ զնոսա յԵկեղեցւոյ անտի Աստուծոյ և ի քրիստոնէական բարեպաշտութենէ: Արկանեն ընդ ծանր պատասխանատւութեամբ առաջի Աստուծոյ և հողևոր իշխանութեան Եկեղեցւոյ զայնոսիկ, որք ձեռն զնեն յայնպիսեացն վերայ: Լուարուք զինչ զիրն ասէ. «Ձեռս վաղվաղակի յուրուք վերայ մի՛ զնիցես և մի՛ կցորդ լինիցիս մեղաց օտարաց. զանձն քո սուրբ պահեսչիր»: Ա. Տիմոթ. Ե. 22»²⁾:

Գ) Վան+երջ է-նրանց «Եպհական»-նի-ննէ-
րջ:

Իզմիրլեան Պատրիարքն ուսուցանում է՝
«Ազգին կողմանէ սահմանեալ վանական կանոնաց
անվթար պահպանման և գործադրութեան հսկել,
իմաստութեամբ տնտեսել վանուց ելքն ու մուտքը,
հաւատարմութեամբ պահպանել անոնց հողային և
այլ ստացուածքներն ու զօյքերը, և զանոնք բարգա-
ւած վիճակի մէջ պահել, զիտնալով որ այս ամէնն
Ազգին «Եպհական»-նի-ննէրն էն»¹⁾:

Մենք առաւուակն ընդգծում ենք Իզմիրլեան Պատ-
րիարքի այդ շեշտը՝ ի նկատի առնելով մեզանում
վանական հողային և այլ ստացուածքների ու զօյ-
քերի նկատմամբ երբեմն-երբեմն հրապարակ ելնող
չլատիչ հոսանքները...

Դ) Կրնաիան Գործը:

«Հայ երկսեռ մանկտուոյն դաստիարակութեան և
կրթութեան գործ»-ը շարունակ զրաւել է Իզմիր-
լեանի յատուկ ուշադրութիւնը: «Մի խնայեք և ոչ
մի ինչ վարժարանաց համար»—ուսուցանում է Իզ-
միրլեան Պատրիարքն, յարակցելով և այն որ՝ «վան-
քերն ու զպրեկանքերն սահմանուած են՝ ոչ միայն
ազօթատեղիներ, այլ և կրթարաններ և ուսումնա-
րաններ ըլլալու»¹⁾: Թէ՛ որքան պրակտիկ և միա-
ժամանակ իդէական էին Իզմիրլեանի մտապատկեր-
ները դպրոցական գործի նկատմամբ—այդ բնորոշւած

է Իզմիրլեան Պատրիարքի՝ դպրոցական նւիրական
ուխտն անմիջապէս վարողներին ուղղած խօսքերով—
«Դուք, ուսուցիչք և ուսուցչուհիք, ուսուցէք չայ
երկսեռ զաւակաց իրենց մայրենի լեզուին, օսմանե-
րէնն և այլ պէտքը ճանչցուած լեզուները: Աւան-
դեցէք անոնց պատմական գիտութիւնները, իմաս-
տասիրութիւնն և այլ գիտական ամէն կենցաղօգուտ
գիտելիքները, ինչպէս և զեղարուեստն ու ձեռա-
րուեստը: Պատրաստեցէ՛ք Ազգին «— ընդհանր—ը ճարտ-
չայն ընկերո—լեան համար Խնայականո—լեամբ օժտո—ած
և հասարակո—ն նկարագրով արդորո—ած անհատներ, ինչ
որ արդէն ձեր կէտ նպատակն և նուիրական պար-
տականութիւնն է»¹⁾: Նոյն մտապատկերներին հա-
ւատարիմ է Իզմիրլեան բնտրեալ Կաթողիկոսը ևս՝
«Կովկասի չայոց Դպրոցների Ուսուցիչների և Վար-
ժուհիների Միութեան» կենդրոնական վարչութեան
իրեն մատուցած ուղերձի առթիւ ասածում—«Ճա-
մայն մարդկութեան մէջ կայ մարմին մը, որ կազն-
ւացնէ մարդը. այդ ուսուցչութիւնն է: Ոչ միայն
կտայ իմացականութիւն և գիտութիւն, միտքը կը-
բարձրացնէ, այլ և հողին կազնւացնէ ու կպատրաստէ
ազգին համար ցանկալի պատւաւոր անդամներ և
երկրին համար օգտակար, բարի, քաղաքացիներ»¹⁰⁾:
Վերոգրեալին կից՝ վերլիչենք այստեղ Ամենայն չա-
յոց Վեհափառ չայրապետ Մատթէոս Բ.-ի անդրա-
նիկ կոնդակի՝ ազգային, որպէս և տիրող պետութեան
Լեզւի, պատմութեան և օրէնքների ուսումնասիրու-
թեան նկատմամբ գրի առած յորդորները ևս—
«Յորդորեմ զձեզ նաև յստուկ խնամով ուսանիլ և
ուսուցանել որչւոց ձերոց զբնիկ բարբառ մայրենի,

զպատմութիւն Ազգի և Եկեղեցւոյ մերոյ, զբրիտոնէական կրօն ըստ ոգւոյ Աւետարանի սրբոյ և ըստ ուղղափառ վարդապետութեան Եկեղեցւոյ մերոյ հաստատանեաց):— «Ուսարուք զլեզու և զպատմութիւն և զօրէնս երկրին, զի պիտանիք են ձեզ յոյժ յոյժ իբրև հպատակաց, և հարկաւորք ի յաշողութիւն զործոց և ձեռաց մերոց և աշխատութեան, ի հայթայթանս և ի խնամարկութիւն կենաց մերոց և ընտանեաց և որդւոց» ²⁾:

ե) Ս. Էջմիածնի Տիպեան-Բեան — զգաթից.

Սակայն հարկ է նկատել, որ ծրագրային մանրամասնութիւնների տեսակէտից ամենից աւելի ընդարձակն է ընարեալ Կաթողիկոս Իզմիրլեանի խօսքը, այն է՝ վերջինս ս. Էջմիածնի միաբանութեան ուղղաժր: Այստեղ ⁴⁾ շօշափւած են — կրկան հարցը՝ ընդհանուր առմամբ — ծրագիր-կանոնադրութիւն — և, ի մասնաւորի, կրօնի թերի ուսուցումը մեր ծխական և թեմական, որպէս և պետական դպրոցներում, — Գարեգինի նպատակ — հարցը, որպիսի նպատակին պիտի ծառայեցնել Մայր Աթոռի զաճարանի մնացորդը, և այդ նկատմամբ՝ «Մայր Աթոռոյ ելեմուտքը պէտք է այնպիսի իմաստութեամբ տնտեսել, որ կարելի լինի թէ հայրապետական իշխանութիւնը իր բարձրութեան մէջ պահել, թէ Մայր Աթոռի անհրաժեշտ պէտքերը յանձանձել և թէ՛ եթէ կարելի է՝ բան մըն ալ աւելնայ աղքատիկ դպրոցներուն օգնելու համար», — Ժիւսէան և այլ ինքիքների բարեփոխ — Բեան հարցը, որի նկատմամբ «հարկ եղածն հա-

նուր հայոց ազգին ամբողջութեան հաւանութեամբ
և որոշմամբ միայն կարելի է ի նկատի առնել և անօ-
րինութիւն մը ընել»,—Մայր Աթոռի և Վիճակային
հալածական հարցը, որի նկատմամբ «նիւթական տե-
սակէտով ազգին վստահութիւնը ապահովելու հա-
մար՝ անհրաժեշտ հարկ է ամեն տարի առաջնորդա-
կան թեմերու և Մայր Աթոռոյ ելեմտական գործո-
ղութեանց հաշիւները ներկայացնել ազգին ի զիտու-
թիւն և ի կշռադատութիւն»,—Մայր Աթոռի և Ե-
կեղեցիների «ճոխ և ելեց նախահաշիւը»՝ իբր տիրող
«կամայականութեան» բուժիչ «անհրաժեշտ» միջոց,
և այլն...—Եկեղեցո- քարենորոգութեան, Եկեղեցո-
գործո-ճ ժողովրդի մասնակցութեան հարցերն արդէն
յիշատակել ենք վերը՝ Ամենայն հայոց հայրապետ
Մատթէոս Բ.-ի ծրագրի հիմնական կէտերը շօշա-
փելիս...

III

ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲԻ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐԻ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆԸ:

Իզմիրլեան Պատրիարքի 1909 թւի յունւարի 1-ի
արդրանիկ կոնդակն իր ժամանակին, այսպէս ասած,
լուութեան մատնեց մեր մամուլի կողմից և լոյս տե-
սաւ միմիայն պաշտօնական «Արարատ»-ում¹⁾: Ըստ
երևոյթին այդ տեղի ունեցաւ շնորհիւ պատրիար-
քական այդ կոնդակի՝ մեզանում «պահպանողական»
յորջորջեալ թափի: Եւ այդ՝ շատ ափսոս, որովհետեւ

այդպիսով շատերի համար թերի մնաց Կ.-Պոլսի պատրիարքական զահից Երուսաղէմ արքայապետ, 12 տարի արքայականի ծանր կեանքը վարած և ապա՝ կրկին նոյն պատրիարքական զահր բարձրացած համայն հայ ազգի ապագայ հովապետի իսկական բնութագիրը:

Սրան կից, մենք գիտենք, որ առանձին իմն տարբերութիւն չկայ Իզմիրլեան Պատրիարքի և Իզմիրլեան Կաթողիկոսի անդրանիկ կոնդակների միջև ևս, և թերևս այդ էր պատճառը, որ Ամենայն Հայոց Հայրապետի 1909 թւի սեպտեմբերի 24-ի անդրանիկ կոնդակը ևս, այսպէս ասած, գրեթէ լուելեայն արձանագրուեց մեր մամուլի էջերում: Մինչդեռ վերջին տարիներս, ի միջի այլոց, մերայինների ևս ապրած երեւուն օրէցօրից ետ, սպասելին էր կրկնակի լարւած վերաբերմունք դէպի Հայրապետական թափանցող հոգու և սրտի այնպիսի ցուցմունքները, որպիսիք էին, գորօր՝

«Ըստ կարգի և ըստ աստիճանի պատուական պաշտօնեայք և ժողովք, խորհուրդք և հոգաբարձութիւնք և այլն Եկեղեցւոյ մերոյ և Ազգի և ժողովուրդ Հայոց, որ ի սփիւռս աշխարհի ցրուեալ՝ գիտէք ապաքէն զի ազգն Հայոց համօրէն կամի և ցանկայ միայն պահել զգոյութիւն իւր և Եկեղեցւոյ իւրոյ և զիրաւունս նորա: Գիտէք, զի փափաքի վայելել զբարիս օրինաց և արդարութեան. սակայն հակառակ ցանկութեան և ըղձանացս այսմիկ քանի՞ն ժանր պայմանք շուրջ զմեօք պատեալ նեղեն և տուայտեն զազգ մեր և Եկեղեցի: Գիտէք և քաջ, զի ազգն Հայոց, ուստերք նորա և զստերք՝ որպիք քա-

դաբախոց և գիւղականաց կամին խաղաղ կենօք և անդորր մտօք վաստակիլ յուսմունս և ի գիտութիւնս և զարգանալ ի նոսին և ի բարոյական դաստիարակութեան, սակայն նիւթական, Ֆիզիքական և բարոյական հարստահարութիւնք բեկանեն զաշխատութիւնս նոցա և զվաստակ, և զոգցես ջանք և նպատակ հարստահարչացն է զրկել իսպառ զորդիս չայոց ի մտացն լուսաւորութենէ և ի բարոյիցն ազնուութենէ և ի կրօնիցն սրբութենէ ի մեծ վնաս ժողովրդեան և չայրենեաց:

«Եւ արդ ըստ պարտուց պաշտաման իմոյ ի նրկատ առեալ զայս կացութիւն տառապեալ Ազգիս և ի վերայ հասեալ իրացն հանդամանաց և զօրութեանց աշխարհի՝ յորդորեմ զձեզ զամենեաին սիրով տառապակիր Ազգիս չայոց, փութասջիբ լուսաւորել զմիտս ձեր և որդւոց ձերոց, խելամուտ լինել իսկական կացութեան Ազգին և Եկեղեցւոյ չայաստանեայց: Փութոյ պնդութեամբ ձեռն ի դործ արկէք զամենայն կրթական, բարեգործական, զարհեստական և զայլ հաստատութիւնս, որպէս և զեկեղեցիս և զվանօրայս պահել ի յարատե և ի բարգաւաճ վիճակի: Փոյթ անձին ունիչիք զարգանալ ճշմարիտ իմաստութեամբ, զօրանալ բարոյական և քրիստոնէական դաստիարակութեամբ և ամրանալ հաստատուն կամօք, և լինել ընտիր որդիք Ազգի չայոց և Եկեղեցւոյ և բարի քաղաքացիք երկրին և չայրենեաց» ²⁾...

Մենք համոզւած ենք, որ մերայիւնների կացութեան այլ պայմաններում, քան այսօրւանն է, չայրապետական Անդրանիկ Կոնգակի այդ և դոյնանման հոգեշունչ ցուցմունքներն ու յորդորներն երկար խօսեց-

ներ կտային՝ և մամուլը, և հասարակութեան պէս-
պէս խաւերը...

IV

ԻԶՄԻՐԼԵԱՆԸ՝ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳԱՏԻ ՎՐԱ:

«Ընտրեալ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Մատթէոս
արքեպիսկոպոս Իզմիրեան»-ն ընդունեց Հայրապետա-
կան Օժուճը 1909 թւի սեպտեմբերի 13-ին և այդ
օրն առաջ ին անգամ բազմեց ս. Գրիգոր Լուսաւորչի
Գահի վրա:

Համայն հայութեան զգացմունքների ճշգրիտ թարգ-
ման հանդիսացած օրւայ մամուլը ջերմազինս ողջոյն-
ներով և սպասելիքներով հանդիպեց Ամենայն Հայոց
Վեհափառ Կաթողիկոս Մատթէոս Բ.-ին:...

Անցան սեպտեմբերի հանդիսաւոր տօները: Կեանքը,
իրական կեանքը մտաւ իր առօրեայ ելևէջի շրջանա-
ռութեան մէջ: Անցան ամիսներ—մի կողմից՝ մեծա-
մեծ յոյսերով լի, միւս կողմից՝ տոկուն, անձանձիր
աշխատանք կլանող—գրեթէ 15 ամիսներ:...

Ինչ էր զբաղեցնում Ամենայն Հայոց Վեհափառ
Հովնապետ Մարտինոս Բ.-ին այդ ամիսների ընթացքում:
—Մի ծրագիր, մի ընդարշակ գործնական աշխատանք
ծրագիր, որն ընդգրկում էր Հայաստանեայց Եկեղեցու
և Վերջին հարազատ վարդապետ, ժողովրդավարական,
կրթական, սեպտիկանապիտան և այլն ֆունկցիաների և
բարգաւաճման գրեթէ ամեն մանրամասները:

Ահա այն՝ համաձայն իրեն Վեհափառ Հովնապետի
զրի առածի.

«1) Մայր Աթոռոյ միաբանութեան կազմակերպութիւնը և գործունէութիւնը:

«2) Ս. Էջմիածնի սինոդի գործունէութիւնը և կազմը:

«3) Առաջնորդներու, կօնսիստօրներու, յաջորդներու, հոգևոր ատեաններու և գործակալներու գործունէութիւնը և կազմը:

«4) Թեմական վանահայրերու գործունէութիւնը:

«5) Մայր Աթոռոյ, Թեմական վանուց և ծխական եկեղեցիներու կալուածոց և ամեն կարգի գոյից ընդհանուր վիճակը:

«6) Կրթական գործին նիւթական ընդհանուր վիճակը:

«7) 1905 թ. ծխական դպրոցներու բացուելէն ի վեր կրթական գործին ընդհանուր վիճակը:

«8) Տնութեանց և Թանգարաններու վիճակը:

«9) Կտակներու գործադրութեան խնդիրը:

«10) Մայր Աթոռոյ «Արարատ» պաշտօնաթերթի և տպարանի բարոյական և ուսումնա-գրական դերը:

«11) Մայր Էջմիածնի տաճարին հիմնական նորոգութեան, վեհարանի մը նորոգ շինութեան և այլ մասերու նորոգութեան խնդիրը:

«12) Ռուսաստանի հայոց ազգային-հոգևորական վարչութեանց վերակազմութեան խնդիրը:

«13) Ամուսնական, ճիւղահամարական, ամուսնալուծական և այլ ամուսնական խնդիրներ:»¹²⁾

Սրան կից, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետ Մատթէոս Բ.-ն այն՝ ըստ ամենայնի ընդգծելի «կարծիքի էր, որ նախ քան ձեռնարկել այս և այն բարենորոգութեան հայոց եկեղեցու վարչական գործերի

մէջ, անհրաժեշտ է «սոստանալիքի բոլոր այդ հարցերը, լուսաբանել նրանց անցեալ և ներկայ դրութիւնը, գործունէութիւնը»¹²⁾:

Այդպէ՛ս՝ զրւած գործը գրաւիչ էր ինքնի՛ն իսկ՝ իբր իր տեսակի նորո՛ւն մեր Եկեղեցու վարչական անցեալում: Հայրապետական կորովով նշուած համազգային գործը սպասում էր աշխատող ձեռքերի, խնամատար սրտերի, զրւած խնդիրներին գիտակից մասնագէտ ոչժերի, կարեւոր ուսումնասիրութիւնների:

Եւ, հարկաւ, այդօրինակ ուսումնասիրութիւններին, այսպէս ասած, իբր ուղեցոյց գծեցին և ապա հրապարակի վրա զրւեցին Հայրապետական Երջեան ճրահանգիւնը-Կանոնիւրը՝ 1) «Ժամանակաւոր ճրահանգ եկեղեցական-ժխական դպրոցների մասին» (1909 թ. օգոստոսի 26¹³⁾), — 2) «Ժամանակաւոր Կանոններ վանական կալուածների կառավարութեան համար» (1909 թ. ¹⁴⁾), — 3) «Ժամանակաւոր ճրահանգ թեմական ժողովի» (1910 թ. ¹⁵⁾): Այդ ճրահանգներով-Կանոններով ընդլայնեց Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսի 1906 թւի մայիսի 10-ի «սահմանադրական» անուանեալ կոնդակով¹⁶⁾ գծւած ժողովրդավարական սկզբունքի գործադրութեան շրջանը: Այսպէս՝ Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսից ժողովրդին տրւած իրաւասութեան — ընտրել («Թեմակալ առաջնորդներ, շաշորդներ, գործակալներ և հոգևոր վարչական հաստատութեանց պաշտօնեաներ») — կցւեց ժողովրդի մասնակցութեան իրաւունքը դպրոցական և վանական-եկեղեցական սեպհականութիւնների կառավարութեան գործում ևս՝ ի դէմս Թեմական պարգաճա-որական Ժողովների և սրանց Գ ո ղ ա ղ ի ղ մ ա ղ ի ն Թեմական Խ ո ղ ը ը ը

դի,—Թեմական Ժողովների և Թեմական Խորհրդի,
որոնք էր ենց արդի ուրոյն Բովանդակա-
նութեան և Քրիստոսեան իրաւունքն անգամ
Գոյն-Բիւն անան Անեանցն չայոց չայրա-
պետ Մարտիէոս Բ. ի օրօք է կապաժ պիտի
մնան յարկապէս վերջնին անան հետ:

Ճիշտ է, միատեսակ չեղաւ մերայինների վերա-
բերմունքը Մատթէոս Բ. ի այդպիսով մեղանում՝ Եբր
նորո-Բիւն հրահանգւածի նկատմամբ: Այդ առթիւ
այլոց կողմից դրեցին-շօշափեցին ոչ միայն սկզբ-
բունքի, այլ և օրինականութեան, Ամենայն չայոց
Վեհափառ չայրապետի իրաւասութեան նկատմամբ
հարցեր, և նոյն իսկ իբր «ապօրինի» չայտարարեց
այդ նորութիւնը: Մենք այստեղ կանգ չենք առնի
այդ առթիւ ծագած զուտ իրաւաբանական վեճի վրա,
մի վեճ, որի նկատմամբ մենք, ըստ մեր նւաստ ըմ-
բռնողութեան, թերւում ենք, թէ և երբեմն տար-
բեր տեսակէտից, նրանց կողմը, որոնք («օրինական») են
զտնում Մատթէոս Բ. ի այդ կարգադրութիւնները:
Ահա այդ առթիւ մի-երկու մանրամասնութիւններ.

Ամենայն չայոց Ծայրագոյն Պարսիստ-Կաթողիկոսի
պաշտօնական դիրքն ու դերը զժամ է ի վաղուց ան-
տի մեր ազգային պատմական ուրոյն իրականու-
թիւնից: Չայոց չայրապետը դէպ և պահապան է հա-
մայն ազգի կրօնական, կրթական և սեպհականատի-
րական իրաւունքների: Սրան կից, չայոց չայրապետի
վրա ծանրանում է մի այլ միտքիւ ևս, այն է՝ շարու-
նակ հանդիսանալ տիրող պետութեան առաջ իբր ան-
ազնին հիւսիսից պարսաճանալ հայ քաղաքացի: Իբր
այդպիսին է ճանաչում չայոց չայրապետին ուս

Պետական տիրող Օրէնքը և՛ ի դէմս իր հարազատ տեկատի:

Կախող իրաստութեան կից՝ մեզ, շնորհիւ ս. Էջմիածնի Գահակալի իրաւասութեան հետ կապւած պէս-պէս Փունկցիաների, անհրաժեշտ են խորհրդակցական մարմիններ՝ ի դէմս Կենդրոնական Ժողովների և Խորհրդի և սրանց ճիւղաւորումների—Թեմական Ժողովներ և Խորհուրդ, և այլն, սակայն, կրկնում ենք, Տիայն խորհրդակցական, որովհետև համազգային եկեղեցու և վերջինս կրօնական, կրթական ու սեպհականատիրական («իրաւանց և պարտուց») դէտ և պահպան ապրանքի վեհը Տիայն խորհրդակցել կարող է երեք պետութիւնների սահմաններում ցրւած իր հօտի այս-այն հատւածի հետ: Հարկաւ, այլ կրկնէր զրութիւնը, եթէ Կաթողիկոսութեան կից գոյութիւն ունենար ապրանքի Խորհուրդ: Իսկ մինչ այդ՝ մենք ¹⁷⁾ ճանաչում ենք Տի Կաթ—Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք-Կաթողիկոսի կամքը, մեր եկեղեցու հետ կապւած վարչական պէս-պէս մարմինների գոյութեան և Փունկցիաների բովանդակութեան նկատմամբ Տե՛ն Տի օրէնքի պիտի ընդունուին—Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք-Կաթողիկոսի in actio կամքը, հարկաւ՝ Պետական տիրող Օրէնքի շրջագծում: Եւ, ի հետեւումն Հայոց Հայրապետի պաշտօնական զիրքի ու զերի այրակի՛ ըմբռնման, մենք ըստ ամենայնի միանում ենք մամուլի էջերում վերջերս գրի առնւած հետեւեալ շեշտերին, որոնք վերաբերում են 1909—1910 թթ. Հայրապետական Կանոնների-Նրահանգի երևան զալու փաստին և սրանց ժողովրդավարական սկզբունքին, ի մասնաւորի՝ Թեմա-

կան աստիճանները ընդհանուր-նկատմամբ ընդգրծ-
լած ուրոյնութեան [Ի դէպ. թէ ի՞նչ կէտերում մենք
չենք կարող համաձայնել այդ շեշտերի հեղինակի հետ
—այդ եզրակացնելի է մեր նախկին աշխատութիւն-
ներից ¹⁷⁾, դոյն այդ մասին մենք կխօսենք ևս մեր՝
յատկապէս Թեմական Ժողովներին և Թեմական Խոր-
հրդին նւիրելիք աշխատութեան էջերում]։—

«Մեր եկեղեցական գործերի վերաբերեալ որևէ
ձարչական կարգադրութիւններ անելու իրաւունքը վե-
րապահված է Տայն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին,
իրբև նոյն վարչութեան գլխաւոր և բարձրագոյն ղե-
կավարին. ասանց նրա համար և համայնութեան ան-
կարելի է որ և է այդպիսի վարչական կարգադրու-
թիւն անել: Ուստի այսպիսի վարչական կարգադ-
րութիւնների) դէպքում ոչ մի կերպ անհրաժեշտ,
կամ պարտաւորեցուցիչ չէ սինօդի օգնութիւնը, կամ
աջակցութիւնը: Կաթողիկոսը կարող է պահանջել
այս հարցում սինօդի աջակցութիւնը, կամ օգնու-
թիւնը, կարող է և չը պահանջել:...

«Թէ ըստ Պօլօժենիայի և թէ մեր եկեղեցական
կանոնների համաձայն՝ ամենայն հայոց Կաթողիկոս-
ները լիովին իրաւունք ունեն հրահանգական և այլ,
ժամանակաւոր, կամ մշտական կարգադրութիւններ
անելու մեր եկեղեցու բոլոր գործերի վերաբերմամբ
ասանց սինօդի և պրօկուրորի զիտութեան («որ թոյլ-
տուութեան բնաւորութիւն կը ստանար»): Եւ այդ...
կարգադրութիւններին և հրահանգներին ըստ վաղեմի
սովորութեան կօնդակի ձև է յատկացրած)»...

Ապա՝

«Արդեօք որևէ կէտ օրէնքներից փոխված, կամ

խախտված է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի «Ժամանակաւոր Հրահանգով», կամ կօնզակով, կամ մի այլ կարգադրութեամբ:

«Ամենևին ոչ. Կաթողիկոսի հրահանգը, կամ այլ կարգադրութեանը ընդդէմ չեն վերաբերում այս օրէնքներին, որոնք անասան են ճշտած: Նրա կարգադրութիւնները վերաբերում են այն նախնական ծովնորդներին, երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը ինքը թեկնածու է որոնում ու ընտրում և վճռում է ներկայացնել Կայսրի հաստատութեան:

«Այդ «կոնզակ կարգադրութիւններում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը լիովին ազատ է թեկնածուներ ընտրելու համար սահմանել այն ձևը, որը նա համապատասխան է գտնում մեր եկեղեցու զարաւոր կանոններին և նպատակաշարժար ժողովրդի շահերի տեսակէտից, այսինքն ընտրական առաջնորդութիւն սահմանելը փոխանակ նախկին նշանակովի առաջնորդութեան... Այդ փոփոխութիւնը... չէ հակասում պետական օրէնքին... ոչ մի տեղ ամբողջ «Պօլօթեկիւնում» արգելք չէ դրված Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին սահմանել այնպիսի նախապայարարական ընտրական մարմիններ, որոնք կոչված են իրանց ընտրական ձայնով Կաթողիկոսին մատնացոյց անելու այս կամ այն թեկնածուին, երբ Կաթողիկոսը այս խնդրում ջանկանում է իր հօտի ձայնին լսել և նրա հետ ձեռնի ձեռն գործել»...»

Ապա՝

«Ժողովրդական ակտիւններ մտաւարժ չէ սահմանափակում Կաթողիկոսական իրաւունքները: Այդ և նման դէպքերում Կաթողիկոսը ոչ միայն անմիջապէս կազ-

մալոյժ է անուժ բոլոր գոյութիւն ունեցող խորհուրդներն և ժողովները, այլ մեղաւորներին կարող է ենթարկել ամենախիստ պատասխանատուութեան, օրինական դատի:

«Ոչ մի ձեռնթափութեան և չէզոքութեան մասին այստեղ խօսք անգամ չէ կարող լինել:

«Այն, ինչ որ ատաղ հոնախափոսիան էր անո՛ւմ, այսօր նրա արեղը—այն էլ գլխաւոր կէտերում—անո՛ւմ է լեւճական խորհուրդը, որին նախագահում է ընտրովի թեմական առաջնորդը: Գործադրողը նորից ճանձ է լեւճական ատաղնորդը, սակայն գործը աւելի խելացի կերպով, աւելի բամակողմանի ուսումնասիրած է լինում: Ես չեմ հասկանում, թէ ինչո՞ւ ընտրական ըսկզբունքի գործադրութեան ժամանակ Կաթողիկոսի վերջին չէզոքանում է:

«Կաթողիկոսը ոչ մի արեւոյնում պարտաւոր չէ հնազանդել որեւէ ընտրութեան. ասե՛ն ճիշտ ընտրութեան նախադրանքն է ինչպէս և պահանջել նոր ընտրութեան: Այսպէս Կաթողիկոսի նախադրանքը, իբրև եկեղեցու պետի, անասահման է: Միայն նա չէ կարող իր կարգադրութեանով խոչարնել ընտրութեանը: Սրանում է տարբերվում օրինականութիւնը բռնապետութիւնից, երբ պետը դառնում է և պետ և գործադրող պաշտօնեայ:

«Ոչ, կաթողիկոսական իրաւունքները ոչ միայն չեն նսեմանում և կաթողիկոսական գործունէութիւնը սահմանափակվում ժողովրդական սկզբունքի գործադրութեան ժամանակ: Կաթողիկոսը ոչ միայն ժողովրդից չէ խաբվում, այլ ընդհակառակ Կաթողիկոսի խելացի և ժողովրդասէր կարգադրութիւնները աւելի

լաւ և անկեղծօրէն են գործադրում: Կախող ինտարայստեղ միանո՞ճ է իր Ժողովրդի հետ և գործո՞ճ նրա « ջախջ » - լեւո՞ճ »¹⁸⁾: Եւ « Նոր ուղղութեան (Թեմական Ժողովների և Թեմական Խորհուրդների) նախածեռնողը երբէք մտածել անգամ չէ կարող, թէ զրանով նսեմանալ կամ նուազել կարող են կախող ինտասիան իրա՞ն՝նէրը: Նրանք՝ այդ իրաւունքները մո՞ճ էն իրանց փեղը, բայց իրա՞նք չ՞ճ էն այնպիսի հիմնարկութիւնների և հաստատութիւնների միջոցով, ուր հասարակական շահը գերակշիւթ իր լինի ճասնա՞նք շահերի և էսսո՞ւլ յգործնէրի »¹⁹⁾...

Ի վերջոյ մենք կամինք ասել՝ Եթէ « Թեմական Ժողով » և « Թեմական Խորհուրդ » ասածը ընտրական մարմինների մասին « ոչ մի խօսք չկայ »²⁰⁾ « Պոլոթենիէ »-ի մէջ առհասարակ, որպէս և վերջնիս՝ նոյն իսկ Ամենայն Հայոց Վեհ. Կաթողիկոսի ակտիւ կամքի գոյութիւնը շեշտող յօդւածների տեկատում—զրանով նշտւում է միայն և եթ այն, որ այդ մարմինները, որպէս և սրանց իւրացրած Փունկցիաները, չեն բղխում Պետ. Օրէնքի տեկստից անճի ջապէս, սակայն զրանով eo ipso դեռ չբացասեց գոյնօրինակ մարմինների գոյութիւնը՝ իբր Ա.Տ.Ե.Ն.այն Հայոց Վեհ. Կախող ինտասի in actio կասէ արարայարո՞ւլ իննէր փերող Օրէնքի շրջագործ՞ճ՝ « ի զբո՞նէ արեւս ի քից... »

Ինչ և է: Այլ տեղում աւելի մանրամասն կանգ առած լինելով այդ ամեն, որպէս և սրանց հետ կապւած ուրիշ հարցերի վրա¹⁷⁾, այստեղ մենք կբաւենք զնելով մեր խորին համոզմոնէր թէ՛—ինչպէս միշտ՝ նո՞

քո-լի-ննէրի շրջանում, այս անգամ ևս՝ Թեմական Ժողովները և Թեմական Խորհուրդը—Մատթէոս Բ. Կաթողիկոսի օրօք զժլած այդ ըստ ամենայնի՝ ողջունելի նորութիւնները—կամրանան իրենց շուրջը ստեղծւած հակահոսանքների հանդիպումներում, պայքարում, և կհանդիսանան ապագայում՝ իբր ակտիւ ամբարակուռ գործօններ մեր ազգային եկեղեցական-կրթական-տնտեսական կացութեան ¹⁷⁾...

Մի նորո-լի-ն ևս, որը նոյնպէս կապւած պիտի մնայ Մատթէոս Բ. Կաթողիկոսի անւան հետ: Խօսքս Մայր Աթոռի և Թեմական Հաստատո-լի-ննէրի ի սէական կարարեալ նախահաշի-ննէրի հրատարակման հարցի մասին է: Սակայն այստեղ թող խօսի Մատթէոս Բ.-ի օրօք լոյս տեսած և վերջինս՝ «կր հաստատենք և կր հրամայենք ի գործադրութիւն և ի տպագրութիւն» մակադրութիւնը կրող՝ «Նախահաշիւ Մայր Աթոռի և Թեմական Հաստատութիւնների 1910 թ.» վերատառութեամբ հիւսւածքին կցւած պաշտօնական բացատրութիւնը: Վերջնում կարդում ենք՝

«Մայր Աթոռը մինչև 1909 թուականը իւր ներքին հաստատութիւնների համար միշտ կազմել է նախահաշիւ գլխաւորապէս աչքի առաջ ունենալով Զախոյ յօդուածները, առանց մուտքի յօդուածների, թէև միշտ էլ զգալի է եղել այդ բացի անհրաժեշտութիւնը: Նոյնպէս և Թեմական հաստատութիւնների համար 1907 թուին ծախուց որոշ չափ (շտատ) նշանակելով, մուտքերը մնացել են անուշադիր: Սինօզը ըստ հրամանի Վեհափառ Հայրապետի յանձնարարեց իւր ստորադրեալ բոլոր հաստատութիւններին ներկայ 1910 թ. համար ըէ միջի և ըէ ելից կարարեալ

նախահաշիւ պատրաստել, որ քննութեան առնելով
և ինչ-ինչ փոփոխութիւն մտցնելով առաջարկեց Նո-
րին Վեհափառութեան ի հաստատութիւն, որպիսին
այժմ հրատարակուած է ի գործադրութիւն և ի գի-
տութիւն»²¹⁾:

Նարկաւ, շնորհիւ 1910 թւից ի վեր հրապարակի
վրա դրւելիք Մայր Աթոռի և Թեմական Հաստա-
տութիւնների «կատարեալ նախահաշիւ»-ների, մի
կողմից, ինչպէս ասել ենք իր տեղում—1910 թւի
«Նախահաշիւն» նւիրածս յօդւածում²²⁾, դիւրութիւն
է տրւելու Մայր Աթոռին՝ «գիտենալ իր ստանա-
լիքի յօդւածները ևս, և որոշ հաստատարակչո-
ւն պահպանել իր ել և մուտքի մէջ՝ անելով կարելի և
անհրաժեշտ տնտեսութիւնները և ազատելով զան-
ձարանը ցայսօր քրոնիկականի յատկանիշը կրող նո-
րանոր դեֆիցիտներից և այլ անակնկալութիւններից:
Միւս կողմից, դրանով դիւրութիւն է տրւած հա-
սարակութեան՝ մօտիկից իրազեկ լինելով իր նւիրա-
կան վայրի նիստ ու կացին՝ զիտակցաբար վերաբեր-
ւել վերջնիս նկատմամբ՝ իր իրաւունքներին և պար-
տաւորութիւններին»:

Կրկնում ենք՝ այդպիսով Մայր Աթոռի և
Թեմական Հաստատարակչո-
ւն պահպանել իր ել և մուտքի մէջ՝ անելով կարելի և
անհրաժեշտ տնտեսութիւնները և ազատելով զան-
ձարանը ցայսօր քրոնիկականի յատկանիշը կրող նո-
րանոր դեֆիցիտներից և այլ անակնկալութիւններից:
Միւս կողմից, դրանով դիւրութիւն է տրւած հա-
սարակութեան՝ մօտիկից իրազեկ լինելով իր նւիրա-
կան վայրի նիստ ու կացին՝ զիտակցաբար վերաբեր-
ւել վերջնիս նկատմամբ՝ իր իրաւունքներին և պար-
տաւորութիւններին»:

Կան մի շարք նորո-
ւն պահպանել իր ել և մուտքի մէջ՝ անելով կարելի և
անհրաժեշտ տնտեսութիւնները և ազատելով զան-
ձարանը ցայսօր քրոնիկականի յատկանիշը կրող նո-
րանոր դեֆիցիտներից և այլ անակնկալութիւններից:
Միւս կողմից, դրանով դիւրութիւն է տրւած հա-
սարակութեան՝ մօտիկից իրազեկ լինելով իր նւիրա-
կան վայրի նիստ ու կացին՝ զիտակցաբար վերաբեր-
ւել վերջնիս նկատմամբ՝ իր իրաւունքներին և պար-
տաւորութիւններին»:

Ուսումնարանական Յանձնաժողովը (վերջինս, ինչպէս յայտնի է, գոյութիւն ունէր Մակար Կաթողիկոսի օրօք ևս), — չայրապետական պատուէրը՝ աշխարհիկ լեզու բանեցնել չոգևոր հաստատութիւնների ամեն գրութիւններում (հրահարչ պահպանւեց միայն չայրապետական կոնդակների համար, — ի դէպ, յայտնի է, որ Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսի 1906 թւի մայիսի 10-ի «սահմանադրական» անւանեալ կոնդակը զրւած է աշխարհիկ լեզուով), — չայրապետական պատուէրը՝ այլուր սփռած մեր եկեղեցիներում և վանքերում զտնւած ձեռագրներն ուղարկել ս. Էջմիածին՝ Մայր Աթոռի մատենադարանում «անկորուստ» պահելու համար, — Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսից հաստատւած 1907 թւի «Մխական Կանոնադրութեան» վերաքննութեան ձեռնարկելը, — եկեղեցական-ժխական դպրոցների ժամանակաւոր-փորձական ծրագիրը (վերջինս գործադրութեան մէջ եղած ձեռագիրը վաւերացրւած էր դեռ Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսից, իսկ Մատթէոս Բ.-ի հրամանով այն վերածշակւեց և 1910 թւին տպագրւեց Մայր Աթոռի տպարանում՝ «Չայոց եկեղեցական դպրոցների ուսումնական ծրագիր. Տարրական դասընթացը») վերատառութեամբ, — չոգևոր հաստատութիւնների վարչական գործառնութիւնների կանոնաւորումը՝ խնդիրները մերձաւոր իշխանութեան միջոցով հասցնելը բարձր և բարձրագոյն իշխանութեան:

Այստեղ չիշատակելու է ևս մեր եկեղեցական-ժխական դպրոցների Կովկասի Փոխարքայի մշակւած ծրագրի մանրագնին ուսումնասիրութիւնը, որպիսի ծրագրի առթիւ իր նկատողութիւնները Մատթէոս

Բ.-ն յանձնեց Փոխարքային 1910 թւի ամառը, Մրց-
խէթում կայացած տեսակցութեան ժամանակ:

Ապա, Մատթէոս Բ. չայրապետը շարժեց՝—Մայր
Աթոռի կալւածների՝ ըստ քանակի և տարածութեան
որոշականացման—գրի առնման, որպէս և Մայր Ա-
թոռի էջմիածնապատկան հողերի ոռոգման հարցը,
—նոր Վեհարանի շինութեան հարցը,—Մայր Աթոռի
վերանորոգութեան հարցը, և այլն, և այլն:

Եւ դեռ որքան հարցեր նախագծած էին՝—Թե-
մական չողևոր Դպրանոցների համար կանոնադրու-
թեան նախագծի մշակումն (այդ հարցով պատուէր
ունէին զբաղելու Թեմ. Դպրանոցների ուսուցչա-
կան և հոգաբարձական խմբերը),—Գէորգեան չողևոր
ձեմարանի վիճակի բարւոքման հարցը (այդ հարցով
պատուէր ունէր զբաղելու Գէորգեան ձեմարանի ու-
սուցչական խումբը, որի մշակելիք ուսումնական և
վարչական կանոնադրութեան նպատակ էր ցուցւած՝
տալ ձեմարանի Լսարանական բաժնին բարձրագոյն
կրթարանին վայել դիրքը),—վանական (ս. էջմիածնի
միաբանութեան) կանոնադրութեան մշակումը,—Չո-
ղևոր չաստատութիւնների ընկիղիան լուրջ հիմունք-
ների վրա դնելու խնդիրը,—բոլոր դպրոցները կա-
նոնադրական-ծրագրային միակերպութեան ենթար-
կելու խնդիրը,—դպրոցների դրամական ապահովու-
թեան հարցը,—կրօնի դասաւանդութեան հարցը թե-
մական, ծխական և պետական միջնակարգ դպրոցնե-
րում,—ուսուցչական կենսաթոշակի հարցը, և այլն,
և այլն:

Սակայն մենք սպառած չենք լինի Ամենայն չայոց
չայրապետ Մատթէոս Բ.-ի ծրագրածի գործնականը,

եթէ յիշատակելու չլինենք այստեղ հետեւեալ երկու փաստերը: Խօսքս Մատթէոս Բ.-ի՝ բժշկապետ Աւետիք Բարայեանին վերջնիս՝ «Եկեղեցական առողջաբանութիւն» վերատառութեամբ աշխատութեան ²³⁾ առթիւ գրած նամակների և 1910 թւի ապրիլի 7-ի № 886 կոնդակի մասին է:

Նախ՝ առաջին փաստը.
Բժշկապետ Ա. Բարայեանն իր՝ «Եկեղեցական առողջաբանութիւն» աշխատութիւնը նւիրել է «Սրբազնագոյն Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց և Մայրապոյն Պատրիարքին Ս. Էջմիածնի»: Այդ աշխատութեան «Վերջաբան»-ում տրւած են ամբողջ գործըն ամփոփող ուշադրաւ թեզերը ևս: Սրանք են՝

(1) Ոչ մի հասարակային հաստատութիւն, լինի նա աշխարհային թէ հոգևոր կամ կրօնական, իրաւունք չունի իր հիմնած կամ հիմնելի կարգերով մի մտազափ անգամ վնասելու հասարակաց առողջութեանը:

(2) Բարեփոխութիւնների չենթարկող, անշարժ մնացող եկեղեցին դատապարտւած կը լինի բարոյական խմորման և փտումի. ինչպէս անշարժ կանգնած լիճը, որի մէջ բարձր կազմ ունեցող կենդանիները չեն կարող ապրել, տեղի տալով մակարոջմներին և ստորագաս վնասարեք մանրէներին, որոնք և հոտեցնում են լիճը:

(3) Մարգարէները, աւաքեալները, եկեղեցու նախկին սուրբ հայրերը եկեղեցական օրէնսդրութեանց և կարգերի հիմքեր դնելիս՝ շատ անգամ ղեկավարւել են բացի բարոյականը՝ նաև իրանց ժամանակի առողջապահական սկզբունքով, ստէպ փոխելով հինը, որի վնասակարութիւնը ճանաչւել է:

«4) Այժմեան մեր եկեղեցական վարիչները, սուրբ հայրերի օրինակին հետևելով, պէտք է եկեղեցական կարգերը չարմարեցնեն արդի առողջաբանութեան հիմնական և անհերքելի պահանջներին, որոնց դէմ չէ Քրիստոսի բուն վարդապետութիւնը:

«5) Այն կարևոր բարենորոգութիւնները, որոնք չեն խախտում մեր եկեղեցու դաւանաբանական սկզբունքը, ոչ թէ վնասելու են մեր ազգային եկեղեցու ինքնուրոյնութեան, այլ ընդհակառակը՝ պիտի աւելի մեծ փայլ տան այդ ինքնուրոյնութեանը, հաստատելով նոյն իսկ նրա գոյութեան իրաւունքը:

«6) Այս ամենի հիման վրա մեր ազգային եկեղեցու կենսունակութեան թշնամին է՝ լիակատար անշարժութիւն և անփոփոխ կարգեր քարոզողը, և ոչ թէ բարեփոխութիւններ պահանջողը:

«7) Այդ բարենորոգութիւնները պէտք է լինին հասարակութեան զարգացման աստիճանին համեմատ, այսինքն հասունացած, և ոչ թէ անհեռատես ուսումներով, ինչպէս էին նախկին Կաթողիկոսութեան վերջի տարիների մի-երկու կօնդակները, ինչպէս է քարոզելը՝ թէ եկեղեցիների զանգահարութիւնը հակաքրիստոնէական է, ամեն սրբատեղի և ուխտագնացութիւն աւելորդ է...»²³⁾:

Բժշկապետ Ա. Բաբայեանը, հարկաւ՝ նախօրօք ստանալով անհրաժեշտ թույլտւութիւնը, հրապարակի վրա դրեց Մատթէոս Բ.-ի՝ նոյն իր «Եկեղեցական առողջաբանութիւն» աշխատութեան առթիւ իրեն ուղղած նամակների մի քանի կտորները: Սրանք յօժկարևոր են, որովհետև նախ՝ պարզում են Մատթէոս Բ.-ի վերաբերմունքն եկեղեցական առողջաբանութեան

այնքան կարդինալ և անհրաժեշտ հարցի նկատմամբ, և ապա՝ միանգամ ևս ընդգծում են նոյն Մատթէոս Բ.-ի վերաբերմունքն եկեղեցական բարենորոգութեան հարցի նկատմամբ առհասարակ:

Սակայն, նախ քան Ամենայն Հայոց Հայրապետ Մատթէոս Բ.-ի բժշկապետ Ա. Բաբայեանին ուղղած նամակներին անցնելը, հարկ է ցուցել, որ «ամէն առողջապահիկ կանոնաց» հետեւելու անհրաժեշտութիւնն ընդգծւած է Իգմիրլեան Պատրիարքի 1909 թւի յունւարի 1-ի անդրանիկ կոնդակում ևս: Այսպէս, վերջինս որոշ հատւածում կարդում ենք՝ «Քարոզեցէք և ուսուցէք ժողովրդեան ի գործ դնել այն ամէն միջոցները, որք կպահպանեն զիրենք բոլոր հոգեկան և մարմնական վնասներէ, «սոցէ՛ որ հեփե-ն» ամէն առողջապահիկ կանոնաց, ուսուցէք աշխատութիւնն և անոր օգուտներն և ծուլութեան աղտեղալի հետեւանքները»¹⁾: Բայց աւելի պարզ և մանրամասն արտայայտւել է այդ հարցի նկատմամբ Իգմիրլեան Կաթողիկոսը բժշկապետ Ա. Բաբայեանին ուղղած նամակներում: Սրանցում, ի միջի այլոց, կարդում ենք՝

«Ձեր... «Եկեղեցական առողջաբանութիւն» անուն աշխատութիւնը ստացայ և ուշադիր հետեւեցայ ձեր աշխատութեան ամէն մէկ տողին: Անվիճելի ճշմարտութիւն մըն է այսօր թէ՛ սխալ ըմբռնուած քաղաքակրթութիւնը մէկ կողմէն, սգիտութիւնը, քարայած սովորութիւններն և նախապաշարումները միւս կողմէ՛ բարոյից անկման, կրից անգսպութեան տեղի տուած՝ շարք մը տարափոխիկ հիւանդութիւններ, մանաւանդ վատ ախտը գոգցես փայփայանքով կը սը-

նուցանեն և ահռելիօրէն կը տարածեն: Գիտական աշխարհն այս ողբալի վիճակին ի դարման, մանաւանդ այնքան ախտատարած մանրէներու զոյութեան հաստատուելէն ի վեր, առողջապահիկ պայմանները մեծ խնամքով կը մշակէ մարդկային սեռը այլասերումէ, Ֆիզիքական քայքայումէ և նոյն իսկ տարածած մահուանէ փրկելու համար:

«Առողջաբանական գիտութեան և առողջապահիկ պայմաններու շարքէն գուրս պէտք չէր մնար և եկեղեցական առողջաբանութիւնը: Ասի մշակելու առաջնութեան պատիւը... ձեզ կը պատկանի, ինչ որ մեծ և կարևոր պակաս մը կը լեցնէ մեր այնքան խրնամքի կարօտ կեանքին մէջ: Կը շնորհաւորեմ ձեզ և ամեն յաջողութիւն կը մաղթեմ»:

«Այս առաջաբանից յետոյ—ասում է բժշկ. Ա. Բարայեանը—Վեհափառ Հայրապետը մի առ մի թւում է գրքիս մէջ պահանջված նախ՝ այն բարեփոխութիւնները, որ այժմէն իսկ աստիճանաբար կարող են գործադրվել ըստ իր բարձր հայեցողութեան: Ահա այդ կէտերը.

«1) Եկեղեցիներում նստարաններ և աթոռներ ժողովրդի համար դնելը. 2) Եկեղեց. երաժշտութեան կարգաւորումը. 3) Եկեղեցու մէջ օգափոխիչ գործիք հաստատելը. 4) Զմեռնային ժամանակ եկեղեցիների շեռուցումը (տաքացնելը). 5) Ախտափարակ երկսեռանձանց մինչև առողջանալը պսակման արգելքը. 6) Գլխազնի և դրամօժտի ջնջումը. 7) Պահեցողութեան կամ պասի առողջաբանական տեսակէտով բացատրվելը. 8) Ծննդկան մայրերի 8—9 օրից անկողնից ելնելը և «քառասունքի» պահեցողութիւնը. 9) Գերեզ-

մաններ ծառայարդելը. 10) Գերեզմանների շուրջը ծառաստանով թոււմը շինելը. 11) Ննչեցելոց մարմինների լուածքն առողջապահիկ պայմանաց համաձայն կատարելը. 12) Ննչեցելոց թաղումը երեք օրով լետածղելը. 13) [Դրա համար] գերեզմանների մէջ մատուռ ունենալու պէտքը. 14) Բարեական և մեռելահամբոյրի շնչումը. 15) Մեռելահացի՝ քելէխի շնչումը. 16) Ննչեցելոց երեսկալի և նրա յարակից կտաւեղէնների շնչումը կամ ապանեխման (դէզիւֆէկցիայի) ենթարկելը. 17) Մեռելական մետաղեա, ինչպէս և շինծու ծաղիկներով (որոնք պահպոււմ են ուրիշների էլ գործածելու համար) պսակներ զնելու նորամուտ սովորութեան աւելորդութիւնը և վնասները ժողովրդի համար. 18) Ննչեցեալները դազազակառքով՝ փոխանակ ուսերի վրա՝ գերեզման փոխադրելը. 19) Միւսնոյն մեռելադազաղի հասարակաց գործածութեան համար ամեն անգամ ապանեխման ենթարկելու կարիքը. 20) Մեռելաթաղ քահանայից կառքով գերեզմանոց զնալու թոյլաւութիւնը:

«Այս և ասոնց նման կէտերը կամ բարեփոխութիւնները չայստատանեաց Եկեղեցւոյ հաշեացքով կանոնական արգելք մը չունին և կրնան այժմէն գործադրուիլ աստիճանաբար՝ ուր որ յարմարութիւն և միջոցներ կան»:

«Վեհափառ Հայրապետն իր երկրորդ նամակում բարեհաճել է գրել.

«Կարելի էր եկեղեցիները ելեքարական կանթեղներով լուսաւորելը նոյն այլ 20 կէտերու կարգն անցնել, ինչ որ սակայն մոմափանառութենէ գոյացած շա-

հուն կը բաղխէր, զոր իրաւամբ զիտած էք ձեր «Եկեղեցական առողջաբանութեան» մէջ: Այսուամենայնիւ՝ որտեղ որ յարմարութիւն ունին և կը խնդրեն՝ կը թոյլատրուի, ինչպէս թոյլատրեցինք Սիմֆերոպոլի եկեղեցիին, միայն տանարներու բեմի կերօնները և մոմերը պահելով:

«Գալով իմ գրքիս մէջ շոշափված աւելի ծանր խնդիրներին և առողջապահական տեսակէտով բարեփոխելու պահանջներին, Վեհափառը այդ կարգի մէջ գրել է հետևեալ կէտերը.

«(1) Դիակիրգումը. 2) Ս. հաղորդութեան մասնակցելու մատակարարութեան եղանակի փոփոխութիւնը. 3) Կուսակրօնութեան և քահանայից կրկնամուսնութեան խնդիրները. 4) Փեսացու և հարսնացու անձանց ճշգրտութեամբ տարիքի որոշումը. 5) Ազգակցական, խնամկական և կնքահայրական ճիւղահամարի փոփոխութեան խնդիրները. 6) Ամուսնալուծման խնդիրը կանոնական սահմաններով ընդլայնելը:

«Այս և այլ ասոնց յարակից առողջաբանական պահանջները, որոնց մէջ ուշադրութեան արժանի աւելի ծանր խնդրներ ալ կան, հայաստանեայց ընդհանուր Եկեղեցւոյ իրաւասութեան կը վերաբերին: Այս կարգի խնդիրները բարեփոխելու, լուծելու և ի նորոյ կանոնելու հեղինակութիւնը՝ հայաստանեայց ընդհանուր համազգային եկեղեցական ժողովին կը պատկանի:

«Քաջ գիտէք արդէն, թէ միայն քաղաքական տիրող հանգամանաց և պատճառներու հետևանք՝ ճշարէ ի վեր կարելի եղած չէ համազգային եկեղեցական ժողով զուժարել: Այս ժողովի զուժարման պէտքը սակայն այլևս անհրաժեշտ դարձած է. ուստի

Թիւրքիոյ հայոց արդի կացութիւնը աստիճան մը անդորրանալէ և Ռուսիոյ հայոց կարգ մը խնդիրները յարգարուելէ չեսոյ՝ պիտի ձեռնարկենք այդ ընդհանուր ժողովի գումարման գործին. կը յուսամ թէ յաշողինք»:

«Տեսեալ տողերով Վեհափառը վերջացնում է իր նամակը:

«Սուրբահան պարտ կը համարիմ այժմէն հաստատապէս յայտնել և յայտարարել, թէ հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հաւատոյ դաւանութիւնն ու վարդապետութիւնն ամեն պարագայի մէջ անձեռնմխելի պիտի մնայ, ինչ որ անպայման կը պահանջէ անոր գոյութեան և ինքնուրոյնութեան անխախտ պահպանման բացարձակ պէտքը»:²⁴⁾...

Այժմ անցնենք վերը չիշածս Երկրորդ խաւին— Ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոս Մատթէոս Բ.-ի 1910 Բ-ի ապրիլի 7-ի № 886 կոնդակին:

Վերջինս ուղղած է Թիւրքահայոց այսօր հրաժարեալ Պատրիարք Եղիշէ արքեպիսկոպոս Դուրեանին և վերաբերում է «Գոյի և Բայի» չարաբաստիկ հարցին: Հայրապետական այդ, ըստ մամուլի նշգրիտ բնորոշման՝ «նշանաւոր»²⁵⁾ կոնդակում, ի միջի այլոց, կարդում ենք՝

«Թէպէտ և Մենք ցարդ չունիմք պաշտօնական տեղեկութիւն ինչ զյարուցեալ խնդրոյդ, այլ քանզի զարդիս խնդիրս եղեալ է ի հրապարակի և թերևս կանխեսցի լուծումն կամ սնօրէնութիւն անբաւարար յազազս ս. Եկեղեցւոյս հայաստանեայց, ընդ հովանեաւորոյ կայ մնայ ի սկզբանէ անտի քրիստոնէութեան

այսր ամբողջութիւն Ազգիս, հարկ անհրաժեշտ վարկանիմք՝ իբրև Հայրապետ լրութեան ազգիս, այսու Կոնդակաւ Մերով յանձն առնել Ամենապատուութեան Ձերում անօրինել արգելու չեկեղեցիս մեր զգումարումն ժողովոց (միթինկաց), որք ունին զքաղաքական բնոյթ և հային ի խնդիր ազգի ազգի քաղաքական հոսանաց և կուսակցական տեսութեանց կամ ուղղութեանց... Գիտեն Ամենապատուութիւն Ձեր և պատուարժան անդամք Կրօնական և Քաղաքական ժողովոց, եթէ ս. Եկեղեցին Հայոց շէ՛ ասպարեզ և բէ՛՛՛՛՛ քաղաքական և կուսակցական քանախօսութեանց և պայտարի, յորոց ծագին դժգոհութիւնք, տարածայնութիւնք, ծայրայեղ արտայայտութիւնք չեկեղեցւոյ, որով և նսեմանայ կրօնական վսեմ նշանակութիւն նորա յաչս հաւատացեալ ժողովրդեան մերոյ և նոյն իսկ օտարաց: Սրբազան պարտիէ Էն ամենեցոն՝ յարգել զնոյնիւն զգացնոնս հասարակեաց. ահա այս է ասող զ և ուղի սկզբոնս պատուութեան խոյն»²¹):

Ասացի՛ («նշանաւոր») էր Մատթէոս Բ.-ի այդ Կոնդակը: Այն: Եւ մեր արդի երերմնաշատ օրերում մեզ հարկ անհրաժեշտ է կրկին և կրկին ընթեռնուլ և իւրացնել Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի այդ Կոնդակի քաղածս վերջին տողերը՝

«Սրբազան պարտիք են ամենեցուն՝ յարգել զնուիրական զգացմունս հաւատացելոց. ահա այս է ասողը և ուղի սկզբունք պատուութեան խոյն»...
Ի՛նչ և է: Բաւենք վերոգրեալով...
Ահա այդքան՝ բառիս բուն իմաստով լայն հորիզոններ զձեց, եռուն, նշանակալից և արգասաւոր գործունէութիւն ցուցեց ս. Գրիգոր Լուսաւորչի

Գահի վրա հազիւ մի տարի երեք ամիս բազմած՝
ՄԱՏԹԷՈՍ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ
ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՊԻՍԿՈ-
ՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱ-
ԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՑ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱ-
ԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ
ԷԶՄԻԱՇՆԻ:

Ճիշտ է՝ Մատթէոս Բ.-ի օրօք թողեց ս. Էջմիածնի
միաբանութեան շարքը հայոց Եկեղեցու վերանորո-
գութեան խնդիրն այնքան խիզախ թափով հրապա-
րակի վրա դնողը, ճիշտ է՝ Մատթէոս Բ.-ի օրօք
տեղի ունեցաւ Արցախի թեմի առաջնորդական ընտ-
րութեան շուրջն անցած-զնացածը, ճիշտ է՝ Մատ-
թէոս Բ.-ի օրօք անպատիժ մնաց և նոյն իսկ նոր
պաշտօնի հրաւիրեց «անցեալ են ի վերայ 10—16
ամբ և ոտքոք անազանեալ»²⁶⁾ եպերելի պատնէշի
ետեւ թազնւած թեմիս նախկին կառավարիչ վեղա-
րակիրը, սակայն այդ և դոյնանման ուրիշ հարցերում
Մատթէոս Բ.-ի ունեցած մասնակցութիւնը դեռ
կարօտ է յուսաբանութեան: Մինչ այս-մինչ այն, մեզ
պակասում են փաստեր՝ ս. Էջմիածնում այդ ամենի
շուրջն անցած-զնացածի նկատմամբ, փաստեր՝ Մայր
Աթոռի («Իսթան-Բուան») հոգեբանութեան նկատմամբ,
— («միաբանութեան»), որն Իզմիրլեան ընտրեալ Կա-
թողիկոսի 1909 թ. յունիսի 29-ի՝ նոյն «միաբանու-
թեան» ուղղւած անդրանիկ խօսքում իսկ բնորոշ-
ւած է՝ իբր «անճիսթան-Բի-ն»⁴⁾...

V

ՀՐԱԺԵՇՏԻ ԺԱՄԻՆ:

Դեկտեմբերի 11-ի առաօտան ժամը 9-ն է...

Թիւրքահայոց «Երկաթէ Պատրիարք»-ի և համայն չայ ազգի սիրեցեալ Վեհափառ Հովհաննէսի տանջազաղրած սիրտն արդէն տւել է իր Վերջին զարկը...

Լալազինս ծայնում-բօթում է Մայր Աթոռի զբմբեթներից մետաղեայ դուժկանը՝ չայաստանեայց Եկեղեցու հեռու հեռո՛ւ ի սփիւռս աշխարհի ցիր ու ցան հօտին մասնակից անելու իր խոր խոցւած սրտի մորմորին...

Պայլեց—հանգ առա— Սկսորդ, որ շարունակ տարիներ դէպ ինքն էր ձգում սպեղանիքի կարօտ Թիւրքահայոց ամայացած արիւնալւայ դաշտեր-ձորակները, աւեր զիւղեր-աւանները...

Վերայա— հոգին, որ երկնակամարի զիսաւորի թափով այցելութեան եկաւ ս. Գրիգոր Լուսաւորչի սև բողով պատած նւիրական Գահին, եկաւ և այնքան շտապ, այնքան անժամանակ անցաւ-անհետացաւ չաւիտենականութեան զիրկը, անցա՛ւ թողնելով իր ետևում առ ինքն տաժած այնքան խորատկւած յոյսեր, այնքան զեռ նոր-նոր կոկոն բռնած սպասելիքներ...

Հրապարակեց իջա— կորովի կամբքը, զիտակ իմացա-

կանր, աղզանւէր անհատականր, զազափարի զինւորակիրր...

Հայո-Նեան շարքերից ելաւ մարդկային ամենավեհ և ամենանուրբ զգացմունքներին տիրացած անպայման ժողովրդականութիւն վայելող Վերջին Տոհմականը՝ իր հետ տանելով իր ի բնէ՛ր հեծոկրասիկ ոգո՛ւ՝ մեր իրականութեան շրջագծում միակ ընդունելի պահպանողական Նափր...

Լաւց Ի զճ ի բ լ է ան ը...

Եւ Մայր Տաճարի կողքին լայն բացւած գերեզմանն այսօր իր ցուրտ խորքն է կանչում Հայոց Հայրապետի նւիրական անիւնը...

Մի քանի ըոպէ ևս՝ և պատրաստ է հողաթումբը...

«Ահա և ամէն ինչ» — լսում է տիեզերահուշակ Մեծ Ծերունու՝ Լև Տոլստոյի վերջին շշնջիւնը...

Որդիական համբո՛յր Իզմիրլեանի նւիրական հողաթումբին...

Իզմիրլեանից այլևս չունէ՛նք, — Իզմիրլեանից, որոնք անհատական ուրոյն հանճարին — գիտակցութեան, ըմբռնողութեան և կամքին կից՝ թերևս առառաւելն իրենց վայելած անպայման Ժողովրդականո-Նեան մեջ են զանում անշեղ հաստատակամութեամբ հեղինակելու և գործելու կրկնակի վստահութիւնը՝ անողոր իրականութեան երերմնաշատ օրէցօրում...

Արդեօք լինելո՞ւ է Իզմիրլեանի զէթ սերմանածը խնամող-անեցնող մէկը...

Արդեօք բացւելո՞ւ են կոկոնները, կանաչազարդելո՞ւ է երկիրը...

Ոչինչ մխիթարական ներկայից՝ — թիւրքահայութիւնը՝ խառնակ, անպատրիարք, Ռուսահայութիւնը

en masse' իր սպրումներին զրեթէ անգիտակ, էջ-
միածինը՝ կրկնակի՝ («անմիաբան»)...

Մասը է, սեյն է րաւիս սպախան...

19 $\frac{XII}{19}$ 10 թ.,

ԲՃ. Ս. Շ.-Ն.

Մ ո ս կ լ ա :

Յ Ա Ի Ե Լ Ի Ա Մ Ն Ե Ր

Ա.

Մ Ո Ս Կ Ի Ա Յ Ի Ո Ղ Ջ Ո Յ Ն Ը .

(Առաջ է 1909 ընդ հայրի 25-ին, Օրենսդրութեան Վեհապետական Ինքնակազմի Թերթիայից ժամանակաւոր ընդհանուր հանրահասարակացի Կարգի 27)

Ձեռքի ՍՐԲՈՒԹԻՒՆ,

ՎԵՀԱՓԱՌ ՏԷՐ.

Նեոաւոր հիւսիսի մայրաքաղաք Մոսկուայի հայ հասարակութեան ամենաներական զգացմունքների թարգմանը հանդիսանալու պատիւն ունինք այստեղ մենք—նւաստս և ընկերակիցս²⁸),—զգացմունքների, որոց շուրջն է խմբել այսօր համայն հայութիւնը: Պատուէր ունինք սրտագինս ողջունել Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետիդ բարի գալուստը, որդիական ջերմաջերմ համբոյր դրոշմել Հայաստանեայց առաքելական ս. Եկեղեցու Քահանայապետիդ ս. Աշին:

Տարինէր, շարունակ մրրկածով, մրրկախօս տարիներ, հայութիւնը բեւեռած ունի Ձեր վրա իր սպասելիքները—երբեմն՝ իբր Կ. Պոլսի Պատրիարքի, երբեմն՝ իբր Հայրապետական Գահի թեկնածուի: Իզմիրլեան անունն ի վազուց անտի մականունն է՝ կորովի

կամքի, գիտակ իմացականութեան, ազգանւէր անհատականութեան, գաղափարի զինւորագրութեան— տարրեր, գործօն տարրեր, որոնցով միայն համուրեք կայուն է բանաստեղծ-քաղաքացու հիւսւածք՝ «ազգապահութեան հրաշալի շինուածք»-ը²⁹⁾։

Հայ ազգը, որի հոգևոր ղեկավարութիւնը ստանձնած ունիք այժմէն, մի բեկոր է մարդկութեան, բեկոր՝ իր առանձնայատուկ խառնւածքով, բեկոր՝ իր ինքնատիպ պատմական անցեալով։ Բացում է ազգային պատմութեան մի նոր էջը։ Լուսաճաճանչ ծիածանը կամարել է անցնելիք ուղին։ Վստահ սրտով հեաւում ենք ուղևոր-առաջնորդիդ, — առաջնորդի՛դ, որ վերջին պատրիարքական ուխտովդ սահմանադրել-սկզբնադրել էք՝

«Հայ եկեղեցին՝ իբր «բժո՞ւնեան, Վեհո՞ւնեան և ասպոս-աթայնո՞ւնեան մեջ պէտք է պահպանեն»⁷⁾։

«Օրէնք և լուսնալուսն և անոր հպարտի շքանքն իբր նձանի անդէկ նա— ո՞ր, որ փոխորդուք ծով— մեջ իբր ասորո՞ւնեցի»⁸⁾։

Եւ չիրաւի. Եկեղեցին՝ իբր ազգային կայունութեան ապաւէն, Օրէնքը-կանոնը՝ իբր մերայինների օրէցօրի դրաւիչ յաշորդականութեան գրաւական— աւելին խնդրելիք, աւելին պաղատելիք չունինք Ձերդ Սրբութիւնից...

Ցնծան հայութիւն, ահա զալիս է ազգընտիր Քահանայապետդ՝ զլուսն անցնելու նւիրական զգացմունքներիդ...

Ցնծացէ՛ք նւիրական վայրեր, ցնծան էջմիածին, — էջմիածին— ըստ նոյն բանաստեղծ-քաղաքացու կերտւածի՝ «մշտանհանաչ կիպարիս, հայաստանի սրտի վրա

տնկած»), Էջմիածին՝ «Նայաստանեայց մրմունջների
ընդունարան»։ ցնծած, «տհա դալիս է առաքելաշաւիդ
Փեսաղ՝ հովեւել թո ժողովուրդը և փառաւորել ըեզ»³⁰։

Ողջոյն չովապետ-Փեսայիդ։

19 $\frac{v}{25}$ 09 թ.,

Բժ. Ս. Շ.-ն.

Օղ Ե ս ս ա :

Բ.

ԿԵՆՍՍԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿԱՐԿ: ՄԱՀԱԳՈՅԺԸ: ԱՐՁԱ-
ՆԱԳՐՈՒԹԻԻՆ: ԲԺՇԿԻ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻԻՆԸ:

ա) ԿԵՆԱՍԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ³¹)

«Տ. Տ. Մատթէոս Բ. Վեհ. Կաթողիկոսը ծնուել
է 1845 թ. փետրուարի 12-ին Կ. Պօլսի Գուժ-Գա-
բու թաղամասում և Տեառնընդառաջի առթիւ ա-
նուանակոչուած է Սիմէօն։

«Մինչև 1859 թ. աշակերտեց Մայր վարժարանի
մէջ, ապա անցաւ Գուժ-Գաբուի վարժարանը, ուր և
աւարտեց իր դպրոցական շրջանը։

«Իզմիրլեան պղպանունը ստացել է իր պապից,
դերձակ Մարտիրոսից, որ Զմիւռնիացի—Իզմիրցի էր։

«Նրա հայրը, նոյնպէս դերձակ, մի բարեպաշտ ար-
հեստաւոր էր և իննը զաւակների տէր, որոնցից եօ-
թերորդը Սիմէօնն էր։ Նրա ուսուցիչներն էն եղած՝

Մկրտիչ Մեղպուրեան, բժ. Ներսէս Մեղպուրեան, Գէորգ Չափրաստնեան, Յարութիւն Թիւլեան և այլք:

«1862 թ. ուսուցչական պաշտօն ստացաւ Օրթագիւղի Ս. Աստուածածնի եկեղեցում:

«1864-ին Պօղոս պատրիարք Թաթարեանի հրամանով Յովհաննէս եպ. Կապուտիկեան ս. Աստուածածին եկեղեցու տիրացու Սիմէօնին ձեռնադրեց սարկաւազ, տալով նրան Մատթէոս անունը: Այն ժամանակները Կ. Պօլսի եկեղեցականութեան պատիւ բերող Սահակ ա.-բ. Տէր-Սարգսեան հովանաւորեց շառունակ երիտասարդ սարկաւազին, շատ անգամ նոյնիսկ հիւրընկալեց իր յարկի տակ:

«1869 թ. Պատր. տեղապահ Արիստակէս սրբ.-ի օրով, Աղզային Վարչութիւնը գնահատելով Մատթէոս սարկաւազի կարողութիւնները, հրամայեց կոչել նրան կուսակրօնութեան: Ձեռնադրողն էր զարծեալ նոյն Կապուտիկեան սրբազանը:

«Քառասունքը լրացնելուց անմիջապէս յետոյ Խրիմեան Հայրիկ պատրիարքը հրաւիրեց նրան անձնական քարտուղարութեան:

«Երիտասարդ եկեղեցականը այդ օրից ձգտում է մօտից ծանօթանալ, ուսումնասիրել նախնեաց մատենագրութիւնը և եկեղեցական պատմութիւնը: Այդ ուսումնասիրութեան արդիւնքն եղաւ նրա հմտալից աշխատութիւնը, որ կրում է «Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ և Աղթամար ու Սիս» անունը:

«1872-ի մարտի 17-ին քուէից բացարձակ առաւելութեամբ առաջին անգամ Կրօնական Ժողովի անդամ և ատենապետ ընտրուեց: Այդ շրջանում մշա-

կուէց ի միջի այլոց և Ազգային Վարժարանաց բարեկարգութեան հրահանգը», որ երկար ժամանակ զեկավարող ուղեցոյցն էր տաճկահայ դպրոցների համար:

«1872-ի դեկտեմբերի 29-ին Սոյ Կաթողիկոսական խնդրի համար կազմուած յանձնաժողովի գործօն անդամը եղաւ:

«1873-ի յունուարի 29-ին իր օրինակելի ծառայութեան համար պատրիարքական տեղապահ Աղասեան Նիկողայոս սրբազանի կողմից ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճան ստացաւ:

«1874-ին Պալքէսէրի վիճակի առաջնորդ ընտրուէց: Ընտրող թեմի փափագն էր, որ իրանց ընտրելին նախ եպիսկոպոսանայ և այնպէս դառնայ վիճակ: Կրօնական ժողովը եպիսկոպոսական վկայագիր տուէց, բայց գործադրութիւնը ինչ-ինչ արգելքների հանդիպէց և Մատթէոս ծ. վարդ. հրաժարուէց առաջնորդութիւնից:

«1875-ի հոկտեմբերին Գէորգ Դ. Կաթողիկոսը լանջախաչ ուղարկէց Մատթէոս ծ. վարդ. և 1876-ի յունուարին հրաւիրէց նրան Էջմիածին եպիսկոպոսացնելու:

«Ապրիլի 9-ին երիտասարդ վարդապետը մեկնէց դէպի Մայր Աթոռ Ներսէս պատրիարք Վարժապետեանի յանձնարարականով: Մայիսի 17-ին, չամբարծման օտնի օրը, ձեռնադրուէց Ս. Էջմիածնի միաբան եպիսկոպոս:

«Այնուհետև Մատթէոս սրբազանը աւելի մեծ թափով մասնակցէց պատրիարքարանի բոլոր ժողովներին և զրեթէ միշտ տեղեկաբեր զեկուցանող եղաւ:

«1880 - ին կրօնական խորհրդական ընտրուէց,

1883-ին Կաթողիկոսական ժողովի անդամ ընտրուելով պատրաստեց 115 մեծադիր էջերից կազմուած մի հետաքրքիր տեղեկագիր, որ յետոյ հրատարակուեց իսկ:

«Մատթէոս եպիսկոպոսը շատ գաւառական պաշտօնների կոչուեց, բայց առողջական դրութեան պատճառով միշտ մերժեց:

«1886-ի յունուարի 3-ին Եզիպտոսի Գաւառական ժողովը միաձայն ընտրեց նրան առաջնորդ Եզիպտոսի: Չորս տարի վարելով այդ պատասխանատու պաշտօնը, հրաժարուեց կլիմայական անյարմարութեան պատճառով:

«Ազգային Վարչութեան առաջարկութեամբ, Սուլթանի կողմից վարձատրուեց երրորդ կարգի Մէնիստիէյի պատուանշանով, իսկ Եզիպտոս եղած ժամանակ Հաբէշտանի Մենելիբ Գ. թագաւորին հոյ լեզուով օրհնութեան թուղթ ուղարկեց, որի փոխարէն թագաւորը Ոսկեղէն Խաչ նշանը տուեց առանձին արքայական հրովարտակով:

«Եզիպտոսի առաջնորդութիւնից յետոյ Կ. Պօլսում Սկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցում նորից քարոզիչ կարգուեց և միաժամանակ Կենդրոնական վարժարանի բարձր դասարաններում կրօնի դասեր ստանձնեց առանց դրամական ակնկալութեան:

«1892 թ. էջմիածնում գումարուած Համազգային ժողովը Իգմիրլեանին ընտրեց Հայրապետական Աթոռի երկրորդ թեկնածու:

«1894-ի դեկտ. 7-ին, չորեքշաբթի օրը, Ազգային ժողովից Կ. Պօլսի պատրիարք ընտրուեց 67 բուէով (76-ից): Նոյն ամսուայ 20-ին Բարձր Գուռը վաւերացրեց այդ ընտրութիւնը, իսկ 26-ին ժողովրդի ջըն-

ծուծեամբ Սկիւտարից Պատրիարքարան առաջնորդուեց:

«1896 թ. Իզմիրլեան պատրիարքը ստիպուեց հրաժարուել պատրիարքական գահից և Կ. Պօլսի շարզերից մի փոքր յետոյ արտորուեց Ս. Երուսաղէմի վանքը, ուր մնաց ամբողջ 12 տարի:

«Տանկաստանի 1908 թուի յեղաշրջման շնորհիւ Իզմիրլեան արքորավայրից Կ. Պօլիս դարձաւ և նորից ընտրուեց պատրիարք: Բայց այդ պաշտօնը միայն երեք ամիս վարեց:

«1908 թ. Էջմիածնում գումարուած վերջին Համագային Կաթողիկոսական Ժողովը նոյեմբերի 1-ին զրեթէ միածայն ընտրեց նրան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս:

«Ապրիլի 7-ի հեռագիրը աւետեց, որ Թագաւոր Կայսրը բարեհաճել է վաւերացնել այդ ընտրութիւնը:

«1909 թուի մայիսին Կ. Պօլսից նա մեկնեց զէպի Ռուսիա: Օղեսսայի վրայով նա նախ գնաց Պետերբուրգ, ներկայացաւ Թագաւոր Կայսեր, տեսնուեցաւ նախարարապետ պ. Ստոլիպինի հետ և վերադարձաւ Ս. Էջմիածին ճանապարհին օրհնելով իր Ժողովրդին:

«Թիֆլիզ նա մնաց մի ամբողջ շաբաթ: Ներկայացաւ Կովկասի Փոխարքայ կոմս Վորոնցով-Դաշկովին և մեկնեց Մայր Աթոռ, ուր հասաւ յուլիս ամսին:

«1909 թ. սեպտեմբերի 13-ին նա հանդիսաւոր կերպով Մայր տաճարում ընդունեց Ս. Օծումը:

«1910 թ. ամառը, Կովկասի Փոխարքայի Պետերբուրգ մեկնելուց առաջ, եկաւ Թիֆլիզ, տեսնուեց կոմսի հետ Մցխէթում հայոց եկ.-ծխ. դպր. մշակուելիք նոր կանոնադրութեան առթիւ և շուտով դարձաւ Ս. Էջմիածին:...»

բ) Մ ա հ ա գ ո յ ժ ը ³¹⁾

1910 թ., ղեկտեմբերի 11-ն, շաբաթ, Ս. Էջմիածին (Շրջա-
բերական հեռագիր):

«Ամենայն Հայոց Վեհ. Կաթողիկոսը լուսադիմին
սրտի պայթումից հանգեաւ ի Տէր:

«Թագու՛մը տեղի կունենայ կիւրակի, ղեկտեմբերի
19-ին:

«Առաջադրում եմ բոլոր եկեղեցիներում պատա-
րագներից չետոյ հոգեհանգիստ կատարել՝ չիշելով ա-
ղօթքների մէջ Նորին Սրբութեան անունը մինչև նոր
կաթողիկոսի ընտրութիւնն ու հաստատութիւնը:

Տեղակ. Գէորգ Արքեպիսկոպոս:»

գ) «Ա ղ յ ա ն ա գ ը - Ը ի - ն ³²⁾

«Մենք, ներքոյ ստորագրողներս, այսօր առաւօ-
տեան 9 ժամին հրաւիրուեցինք Վեհարան, ուր մեզ
յայտնեցին, որ Նորին Սրբութիւն Տ. Տ. Մատթէոս Բ.
առաւօտեան լուսադէմին աւանդել է հոգին. Մայր
Աթոռի բժիշկ Տէր-Խաչատրեանը յայտնեց, որ Նորին
Սրբութեան մահը առաջացել է սրտի կաթուածից
(параличъ сердца): 1910 թ. 11 ղեկտեմբերի, ի
Վեհարան ս. Էջմիածնի:

Բժ. Տ.-Խաչատրեան.

Անդամք Սինօզի՛ (ստորագրութիւններ)

Կ. Պ. Պրօկուրորի Սինօզի՛ (ստորագրութիւն)

Կ. Պ. Ատենապետի՛ (ստորագրութիւն):»

դ) Բժ. Գ. Ռէլիգէանի Վէպոյն — Բէնը ³³⁾

«Որ Վեհափառը հիւանդ էր վաղուց—այդ փաստ է:
«Դեռ Պետերբուրգից Նախիջևան հասնելով, նա
այստեղ դիմել էր բժիշկներին խորհրդին. Թիֆլիզում
նոյնպէս դիմած է եղել բժիշկներին, և նոյնիսկ բժիշկ-
ներից եղել են ասողներ, որ Վեհը երկար չէ կարող
ապրել, որ նա սրտի արատ ունի:

«Գնալով Էջմիածին՝ նա նորից ու նորից դիմել է բր-
ժիշկներին իր հիւանդութեան մասին խորհրդակցելու:

«Էջմիածնում, երբ թաղման սգահանդիսին եկող
պատգամաւորներից մէկը հիւանդացաւ, խորհրդակ-
ցութեան համար կանչուեցին մի քանի բժիշկներ, ի
միջի այլոց հրաւիրել էին և ինձ:

«Եւ ահա այստեղ, տեսնուելով վանքի բժշկի հետ,
որ յամենայն դէպս Կաթողիկոսի հիւանդութեան մա-
սին աւելի կարող էր տեղեկութիւն ունենալ, քան
մի որևէ ուրիշ բժիշկ, ես դիտմամբ խօսակցութիւն
սկսեցի Կաթողիկոսի հիւանդութեան մասին:

«Այդ խօսակցութեանը ներկայ էին բժիշկներ՝ Ալ.
Խատիսեան, Արծրունի, Միրզոյեան, Տէր-Խաչատրեան
և տողերիս զրողը: Ահա բժ. Տէր-Խաչատրեանի կար-
ծիքը. «Ինձ յայտնի էր, ասաց նա, որ Վեհափառը ու-
նի սրտի թուլութիւն, նոյնիսկ սրտի արատ, որը այն-
քան էլ պարզ չէր երևում:

«Աուր կերպով հիւանդացաւ նոյեմբերի 29-ին, երբ
նոյն իսկ Երևանից հրաւիրուեցին բժիշկներ: Վեհին
քննելուց յետոյ՝ բժիշկները գտան, որ նա հիւանդա-
ցել է «բէնուլարիա» կոչուած հիւանդութեամբ և ա-

ուշացել է «բոլոր լայնացում» և այն էլ սաստիկ, այնպէս որ սիրտը սովորական սահմանից դուրս գալով, հասել է վերևում մինչև երկրորդ կողմը:

«Սովորաբար սրտի վերևի սահմանը գտնուում է չորրորդ և հինգերորդ կողերի մէջ տեղը: Ահա մի նոր ապացոյց, որ Վեհի սիրտը, իբրև թուլութեան հետևանք, ունեցել է և լայնացում, թէպէտ ոչ այնքան նկատելի մեր սովորական հետազոտական մեթոդների համար, որովհետև դժուար է երևակայել, որ մի ցաւի բռնուծից սիրտը կարողանար այդ չափով լայնանալ:

«Բացի այդ՝ Վեհը ունեցել է և շնչերակների կարծրացում (arteriosclerosis) և այդ կարծրացումը բաւականին զարգացած է եղել, այնպէս որ բժիշկ Նաւասարդեանը դեռ քանի ամիս առաջ հետազոտելով Վեհին՝ անհրաժեշտ է գտել միանգամայն արգելել թէ՛ ծխախոտի և թէ՛ առհասարակ սրտի վրայ վատ ազդող ըմպելիքների և ուտելիքների գործածութիւնը և խորհուրդ է տուել շարունակ ընդունել եօդ (Jodum) և ամենայն օր կատարել թեթև զբօսանք:

«Բայց դժբաղդաբար, ինչպէս ինքը պ. Նաւասարդեանն ու վանքի բժիշկ Տէր-Խաչատրեանն էին պատմում, Վեհը բժիշկների խորհրդին լուրջ ուշադրութիւն դարձրած չէ...

«... Նորա արագընթաց մահը հետևանք է միայն և միմիայն այն հին հիւանդութեան, որով տառապում էր հանգուցեալը:...»

— 23 —

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

1) „Արարատ“, 1909 թ., № 5—6՝ Թիւրքահայոց Պատրիարք Մատթէոս Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեանի 1909 թ.ի յունւարի 1-ի անդրանիկ կոնդակը:

2) „Արարատ“, 1910 թ., № 2՝ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոս Մատթէոս Բ.-ի 1909 թ.ի սեպտեմբերի 24-ի անդրանիկ կոնդակը:

3) „Մշակ“, 1909 թ., № 122—Arago-ի՝ „[Իզմիրլեան ընտրեալ] Կաթողիկոսի հրաժեշտի ձառը Թիւրքահայոց Ազգային Ժողովում“ (1909 թ. մայիսի 22.):

4) „Մշակ“, 1909 թ., № 146՝ „[Իզմիրլեան ընտրեալ] Կաթողիկոսի ծրագրական ձառը“: Այս և յետագայ քաղաքացիական պայքարը ընդգծումները մերն են: Բժ. Ս. Շ.-Ն.

5) „Մշակ“, 1909 թ., № 128—Իզմիրլեան ընտրեալ Կաթողիկոսի՝ ի պատասխան այլ և այլ պատգամաւորութիւններին ասածից:

6) „Մշակ“, 1909 թ., № 127—Իզմիրլեան ընտրել Կաթողիկոսի՝ ի պատասխան այլ և այլ պատգամաւորութիւններին ասածից:

7) „Մշակ“, 1908 թ., № 258՝ „Իզմիրլեանի [Երկրորդ պատրիարքութեան] գահակալութիւնը և ուխտը“:

8) „Հոգի“, 1909 թ., № 38—Բենիկ վարդապետի՝ „[Ս. Էջմիածնի Գէորգեան] ճեմարանի 35-րդ տարեդարձի օրը“:

9) „Մշակ“, 1909 թ., № 17՝ „Պաշտօնական ընդունելութիւն Իզմիրլեան պատրիարքի մօտ“:

10) „Նոր-Դպրոց“, 1909 թ., № 6—7, էջ 8:

11) „Մշակ“, 1909 թ., № 270—Ա. Քալանթարի՝ „Յիշողութիւններ հղմիրլեանի մասին“:

12) „Մշակ“, 1909 թ., № 210՝ „Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ծրագիրը“ (առաջնորդող):

13) „Հորիզոն“, 1909 թ., № № 27 և 28՝ „Ժամանակաւոր Հրահանգ եկեղեցական-ծխական դպրոցների մասին“ (Տեղակալ Գէորգ Արքեպիսկոպոս Սուրէնեանցի ստորագրութեամբ):

14) „Արարատ“, 1909 թ., № № 10—11, էջ 783՝ „Ժամանակաւոր Կանոններ վանական կալուածների կառավարութեան համար“ (Տրւած է 1909 թւի № № 217, 225, 331, 233, 235, 239 — Շրջաբերական Կոնդակներով՝ ի հրահանգութիւն Թեմական Խորհուրդներին և „ի լրումն“ նախկին „13“ ծանօթութեան մէջ յիշած „Ժամանակաւոր Հրահանգ“-ի:—Այս և նախկին ծանօթութեան մէջ յիշատակւած Հրահանգ-Կանոնների առթիւ տես իմ յօլւածը՝ „Հովիտ“, 1910 թ., № № 10 և 11, ևս՝ „Հայոց Եկեղեցու վարչութիւնը և ծուխը՝ ըստ Ռուս Պետ-Օրէնքի XI հ. I մ. (հրատ. 1896 թ.) [Եկեղեցի—Դպրոց]“ աշխատութեանս „Յաւելւածները“ էջ 747—759:

15) „Ժամանակաւոր Հրահանգ Թեմական Ժողովի“—առանձին հրատարակութիւն՝ „Հրամանաւ Տ. Տ. Մատթէոս Բ. Արքեպիսկոպոսի Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց“, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1910 թ.:

16) „Արարատ“ 1906 թ., մայիս,— „Ալիք“, 1906 թ., № 15 և այլն:

17) „Հովիտ“, 1909 թ., № № 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 25, 26, 28, 34, 39, 41 և 43—իմ՝ „Հայոց Եկեղեցու վարչութեան և ծուխի իրաւասութիւնից“ յօլւածը: Նոյնը տես ևս՝ ծանօթ. „14“-ում ցուցած աշխատութեանս „Յաւելւածները“ — յատկապէս էջեր՝ 230, 240, 245, 256—257, 267—268, 275, 279 և այլն:

18) „Մշակ“, 1810 թ., № № 262, 264 և 258—Կար. Եաղուբեանի՝ „Նոր ուղղութիւն“ յօլւածի՝ „Թեմական վերանորոգութիւն և հին օրէնք“, „Թեմական առաջնորդների ընտրութիւնը և «Պօլօժենիէն»“ և „Թեմական խորհուրդների կազմակերպութիւնը և հին օրէնք“—հատուածները: Համեմատել ևս՝

ծանօթ. „17“-ում ցուցած յօդածս և աշխատութիւնս՝ էջ 125 և այլն: —Ապա՝ Վեհափառ Իզմիրլեանի հրահանգած Թեմական կազմակերպութեան հարցին կղառնամ Թեմական Ժողովներին և Թեմական Խորհուրդներին նւիրելիք յատուկ աշխատութեանս էջերում:

19) „Մշակ“, 1910 թ., № 235—Կար. Եաղուբեանի՝ „Ժողովրդական սկզբունք և ժողովրդի անտարբերութիւն“: Ընդգծումը հեղինակինն է: Բժ. Ս. Շ.-Ն.

20) „Հովիտ“, 1910 թ., № 34—Գար. Ենդիբարեանի՝ „Նախարարացետ պ. Ստօլիպինը և Կարապետ Եաղուբեանը“:

21) „Արարատ“, 1910 թ., № 4:

22) „Հովիտ“, 1910 թ., № № 28, 29, 30, 32 և 33—Իմ՝ „Մայր Աթոռի և Թեմական Հաստատութիւնների 1910 թւի «Նախահաշի» առթիւ“ յօդածը: Նոյնը տես ևս ծանօթ. 14-ում յիշածս աշխատութեանս „Յաւելածները“:

23) Բժշկապետ Ա. Բաբայեան՝ „Եկեղեցական առողջաբանութիւն“, Թիֆլիս, 1909 թ.:

24) „Մշակ“, 1910 թ., № 87—Բժշկապետ Ա. Բաբայեանի՝ „Եկեղեցական առողջաբանութեան շուրջը (Հրապարակախօսական զրոյց յօգուտ Թիֆլիսի Հայուհ. Բ. Ը., կարդացած ապրիլի 5-ին):

25) „Հովիտ“, 1910 թ., № 6:

26) Յուսիկ արքեպիսկոպոս Մովսիսեանի 1907 թւի յուլիսի 24-ի № 466՝ ս. Էջմիածնի Սինողին տւած յայտարարութիւնից—տես Բենիկ վարդապետ՝ „Էջմիածնի արդարութիւնը. Ա. մասը“, Թիֆլիս, 1910 թ., էջ 56:

27) Լոյս է տեսել „Հովիտ“-ի 1909 թւի սեպտ. 13-ի—Նորին Վեհափառութեան ս. Օծման օրւայ—№ 34-ում՝ „Ողջոյն Վեհափառ Հայրապետին“ վերատառութեամբ, և ապա՝ կցել է Նորին Վեհափառութեան նւիրածս՝ „Հայոց Եկեղեցու վարչութիւնը և ծուխը՝ ըստ Ռուս Պետ. Օրէնքի XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.)“ աշխատութեանս (Մոսկւա 1909 թ.):

28) Մոսկւայի երկրորդ պատգամաւոր—Բժ. Ս. Սուրէնեանց:

29) „Մշակ“, 1908 թ., № 9—Սմբատ Շահ-Աղիկի՝ „Զոհեր“ բանաստեղծութիւնը:

30) *Սմբատ Շահ-Ազիզ*՝ „Յոթնևեանի տարեդարձ“, Մոսկւա, 1893 թ., էջ 72 (1892 թւի ապրիլի 9-ի յոթնևեանի ձառից):

31) „Հոգիտ“, 1910 թ., № 36:

32) „Արարատ“, 1910 թ., № 12:

33) „Լոյս“ (Ն.-Նախիջևան), 1911 թ., № 2—Բժ. Գ. Բէէի-դեանի՝ «Անհրաժեշտ բացատրութիւն»:

Ց Ա Ն Կ *)

էջ.

I. ՌՈՒՍԻԱ. ԺԱՄԱՆԵԼԸ: ԱՆՀԱՏԱ-
ԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ . . . . . 5— 7

II. ՊԼԱՏՅՈՐՄԱ-ԾՐԱԳԻՐԸ . . . . . 7— 29

Ա. Պլատֆորմա-ժրագրի հիմնական կէ-
տերը՝—ա) Պատրիարքի պաշտօնը.—բ) Հայ-
րապետի պաշտօնը.—գ) Բարենորոգութիւն-
ների հարցը.—դ) Կաթողիկոս յայտարարելու
խնդիրը.—ե) Երզման հարցը.—զ) Հայաստա-
նեայց Առաքելական ս. Եկեղեցին.—է) Գոր-
ծելակերպը և գործունէութեան էութիւնը. 7—22

Բ. Պլատֆորմա-ժրագրի մանրամասները՝
ա) Կաթողիկոսական Աթոռների յարաբերու-
թեան հարցը.—բ) Եկեղեցի և Ազգ.—գ) Վան-
քերը և նրանց սեպհականութիւնները.—դ)
Կրթական գործը.—ե) Ս. Էջմիածնի միա-
բանութեան ուղղածից . . . . . 23—29

III. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ ԵՒ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐԻ

*) Յ. Գ.: Գրքոյլիս տպագրութեան ժամանակ՝ I, IV և V հատւածները լոյս տեսան «Հովիտ» շաբաթաթերթի 1911 թւի №№ 6 և 8-ում:

Վեհափառ Իզմիրլեանի պատկերն արտատպւած է Ս. Ս. Տէր-
Բարսեղեանի լուսանկարից (Թիֆլիս՝ 1910 թ.):

II

ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆԸ . . . . . 29—32

IV. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆԸ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ

ԳԱՀԻ ՎՐԱ . . . . . 32—53

Կ. ՀՐԱԺԵՇՏԻ ԺԱՄԻՆ . . . . . 54—56

ՅԱԻԵԼԻԱԾՆԵՐ

Ա.՝ Մոսկւայի ողջոյնը . . . . . 57—59

Բ.՝ ա) Կենսազրահան ակնարկ:—բ) Մահագոյժը:—գ) Արձանազրուածիւն:—դ) Բժրշկի վկայութիւնը: . . . . . 59—66

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ . . . . . 67—70

ՑԱՆԿ . . . . . I—II

ՎՐԻՊԱԿ. էջ 5-ում „ուծ“-ի տեղ կարդալ՝ „տծ“:

էջ 5, 57 և 59-ում „25“-ի „ „ „24“:

էջ 68-ում „1810“-ի „ „ „1910“:

- Թիւնը և Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների վարչական և ուսումնական կարգ ու կանոնի՝ դիւցիպլինայի միակերպութեան գաղափարը. էջ 84, Մոսկւա, 1900 թ., (սպառւած) զինն է . . . . . 1 ր.
- 7) «Մշակ»-ը (25-ամեակի առթիւ) — 1896/7 թ.թ. կուսակցական պայքարը. էջ 98, Մոսկւա, 1900 թ., (սպառւած) զինն է . . . . . 1 ր.
- 8) Հայ Դպրոցի ցաւերից. I. Վարչականի շուրջը. էջ XIX+44, Մոսկւա, 1900 թ., (սպառւած) զինն է . . . 40 Կ.
- 9) Մարդասիրութեան և աշխատանքի ազնիւ զինուորը՝ Իւրի Ալէքսէեւիչ Վեսելովսկիյ (18^{XII}/₂₇ 88 — 1899 թ.թ.). էջ 82 [Իւր. Ալ. Վեսելովսկու լուսատիպ պատկերով], Մոսկւա, 1901 թ., (սակաւածիւ) զինն է . . . 60 Կ.
- 10) Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների կանոնադրութեան նախագիծը. էջ XX+172+VIII [Գոմս Յովհաննէս Լազարեանցի լուսատիպ պատկերով և մի գունաւոր վիմատիպ աղիւսակով], Մոսկւա, 1902 թ., (սակաւածիւ) զինն է . . . . . 1 ր.
- 11) Մի տեղեկազրի առթիւ (Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի՝ 1897—1900 ուս. տ.). էջ 32, Մոսկւա, 1903 թ., զինն է . . . . . 30 Կ.
- 12) 1905 թ.ի օգոստոսի 1-ի Ուկազը և Ժամանակաւոր կանոնները. էջ XXII+90+VII, Մոսկւա, 1907 թ., (սակաւածիւ) զինն է . . . . . 50 Կ.
- 13) Սեդրակ Մանդինեանը՝ իբր տեսուչ Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի (1892 թ. սեպտեմբեր—ց 1895 թ. յունւար). էջ IX+100, Մոսկւա, 1907 թ., (սպառւած) զինն է . . . . . 50 Կ.
- 14) Բանաստեղծ-քաղաքացին դպրոցական նւիրական ուխտի ասպարէզում. էջ 20 (Սմբատ Շահ-Ազիզի պատկերով), Մոսկւա, 1908 թ., զինն է . . . . . 10 Կ.
- 15) Դպրոցների նիւթական-դրամական ապահովութեան հարցը. I. Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների եկամտի աղբիւրները (Պաշտօնական ցանկը և ցայտօր անտես առնւածը). էջ XX+84+IV, Մոսկւա, 1908 թ., (սակաւածիւ) զինն է . . . . . 50 Կ.

- 16) Հայոց եկեղեցու վարչութիւնը ծուխը՝ ըստ Ռուս. Պետական Օրէնքի XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) [Եկեղեցի.—Դպրոց]. էջ IV + IV + 180 + VI, (առանձին յաւելածներով) Մոսկա, 1909 թ., գինն է . . . . . 60 Կ.
- 17) Վեհափառ Իզմիրլեանը, էջ 70 + II [Պատկերով], Մոսկա, 1910 թ., գինն է . . . . . 20 Կ.
- 18) Հայոց եկեղեցու վերանորոգութեան և վարչականի կարգաւորման վերաբերեալ նիւթերից—16-րդ աշխատութեանս «Յաւելածներ»-ը (մամուլի տակ է):
- 19) Քրիստոնեայ հաւատացեալը՝ արդի կրօնական ձգնաժամի հանդէպ [ս. Էջմիածնի միաբան Երւանդ վ. Տէր-Մինասեանի յօդածների անթիւ] (մամուլի տակ է):

ULB Halle 3/1
002 251 167

Դիմել՝
 Москва, Армянский пер., 7, Д-ру С. Г. ШАХЪ-НАЗАРОВУ.
 Russie, Moscou, Armianskj per., 7, D-r S. SCHAN-NASAROFF.
 Тифлисъ, Центральная Книжная Торговля.
 Книжный магазинъ „Гуттенбергъ“.
 Баку, Книжный магазинъ „Сотрудникъ“.

One of the

ԲԺԻՇԿ ԽԻՄԻՑԻ ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՑՑ

ՎԵՀԱՓԱՌԻ
Ի ԶՄԻՐԼԵԱՆԸ

«Սկզբունքներու տարբերութիւնը ա-
ր բերէ:

տունիւն և տար-
նիլ, որոնք
շփուելու են, որ
»

Ի ԶՄԻՐԼԵԱՆ

h, Մոսկա.

